QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 0.542

Cild: 3 Sayı: 3

ANCIENT LAND

International online scientific journal
Impact Factor: 0.542

Volume: 3 Issue: 3

Bakı – Baku
2021

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/5-9

Nərmin Əfqan qızı Verdiyeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
nerrmin.verdiyeva97@gmail.com

TURİZM ÜZRƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRİN ÜNSİYYƏT BACARIQLARI

Xülasə

Bu gün hər bir biznesdə olduğu kimi, əmək tutumlu turizm sektorunda da insan resursları çox önəmlidir. Peşə təhsilinin davam etdirilməsi təhsil prosesində turizm tələbələrinin ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsinə və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş mühüm məsələdir. Bu baxımdan bu dövrdə insanların ünsiyyət bacarıqlarının müəyyən edilməsi çox vacibdir. Bu tədqiqatın məqsədi turizm səviyyəsində təhsil alan tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: *ünsiyyət, ünsiyyət bacarıqları, turizm, turizm tələbələri, kommunikasiya*

Narmin Afghan Verdiyeva
Azerbaijan Tourism and Management University
master student
nerrmin.verdiyeva97@gmail.com

Communication skills of students studying tourism

Abstract

Today, as in any business, human resources are very important in the labor-intensive tourism sector. Continuation of vocational education is an important issue in the educational process aimed at mastering and developing communication skills of tourism students. In this regard, it is very important to determine people's communication skills during this period. The purpose of this study is to determine the communication skills of students studying at the tourism level.

Keywords: *communication, communication skills, tourism, tourism students, communication*

Giriş

Fərdlər həyat boyu digər fərdlərlə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Sağlam sosial münasibətlər qurmaq, düzgün başa düşmək və özünü ifadə etmək üçün güclü ünsiyyət bacarıqlarına sahib olmaq qaçılmazdır. Sosial varlıq kimi qəbul edilən insanlar üçün ünsiyyət nəfəs almaq qədər vacibdir.

Fərdlər, həyatlarının hər anında şifahi, yazılı və ya bədən dili ilə digər fərdlərlə qarşılıqlı əlaqə qururlar. Sosial həyatda olmağın yolu təsirli ünsiyyət bacarıqlarına sahib olmaqdır (Akdu, 2018: 124).

Fərdlərin sosial və fizioloji ehtiyaclarının ortaya çıxması ilə bir sosial proses kimi ünsiyyət; Bütün insan cəmiyyətlərində mövcuddur və insan davranışının nəticəsi kimi meydana çıxır.

Ünsiyyət, daha çox sosial varlıq kimi yaşayan və digər fərdlər və topluluqlarla ünsiyyət qurmağı bacaran, eyni zamanda yerləşdikləri təşkilat daxilində başa düşülən və qəbul edilən insanlar baxımından rasional təsir göstərir (Ashton, 2018: 14). Bu kontekstdə fərdi inkişafın tamamlanması potensial ünsiyyət ziddiyyətlərini və fərdlərin düzgün davranış qabiliyyətini minimuma endirmək üçün təsirli bir amildir.Bu səbəbdən təsirli ünsiyyət üçün ilk addım fərdi inkişafın tamamlanmasıdır.

Socratın "özünü tanı" ifadəsi sübut edir ki, insan özünüdərk sənətinə yiyələnə bilirsə, sosial ünsiyyətə və şəxsi fəlsəfi məmnuniyyətə hazırdır. Bu forma tamamlandıqdan sonra, insan digər fərdlər kimi özünü ifadə etmək azadlığına sahib olduğunu başa düşür və insan təsirli ünsiyyətə hazır olur. Həqiqətən də bu formalaşma mərhələsində təhsil müəssisələrinin rolu çox yüksəkdir.

Fərdlər peşə təhsili səviyyələrini artırmaq üçün təhsil müəssisələrinə getməyə ehtiyac duyurlar. Bir cəmiyyətin sosial-mədəni quruluşunu nəzərdən keçirərkən, universitetlər fərdi öz üzərlərinə götürdükləri məsuliyyətlə əldə etdikləri biliklərdən maksimum dərəcədə istifadə etməyə təşviq edirlər.

Ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə təhsil səviyyəsi arasındakı əlaqəni nəzərə alaraq, təhsil müəssisələrində verilən təhsilin çox spesifik olduğunu söyləmək olar. Bu səbəbdən, universitetlərin bacarıqlı işçi qüvvəsinə olan tələbatın ödənilməsində daha çox məsuliyyət götürmələri lazımdır.

Universitet tələbələrinə verilən təhsil prosesində ünsiyyət bacarıqları ilə əlaqəli məsələlər ətraflı nəzərdən keçirilməlidir. Rəhbər araşdırmalar göstərir ki, universitetdə verilən məlumatlar tələbənin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına müsbət kömək edir (Əlirzayev, 2019: 58).

Bu mənada gələcəyə hazırlaşan universitet tələbələri üçün təhsil müddətində peşəkar işçilərdən ünsiyyət bacarıqları təhsili almaq vacibdir. Əldə olunan təhsil fərdlərin özünü ifadə etmək imkanlarını artırır. Beləliklə, tələbələrin gündəlik həyatlarında və gələcək peşə həyatında faydalı olacaq və müvəffəqiyyətlərinə böyük töhfə verəcək ünsiyyət bacarıqları barədə məlumatlılığı artırmaq mümkündür. Turizm sənayesinin zəhmət tələb etdiyini nəzərə alaraq, ünsiyyət bacarıqları, insan resurslarının strateji əhəmiyyətindən asılı olaraq xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsində və sənayedə uğur qazanılmasında təsirli bir rol oynayır.

Turizm sahəsində tələbələrin ünsiyyət bacarıqları: Turizm sahəsində tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarına dair ətraflı məlumat turizm sahəsində peşə həyatına davam etmək və nəticələrin dəqiq təhlili ilə nəticə çıxarmaq istəyən tələbələrin mövcud ünsiyyət bacarıqlarını qiymətləndirməklə əldə edilir.

Turizm tələbələrinin ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və əldə edilmiş nəticələrin birləşdirilməsi ilə bağlı araşdırmaların olmaması bu araşdırmanın aparılmasında mühüm amildir. Bununla birlikdə, ilk növbədə, tədqiqat ünsiyyət anlayışını vurğulamaqla ünsiyyət bacarıqları və insanlararası ünsiyyətin əhəmiyyəti barədə məlumat əldə etməyə imkan verir.

Ünsiyyət anlayışı Latınca "Communis" sözündən qaynaqlanan "ünsiyyət" anlayışına ekvivalent olaraq tərəfdaşlıq, sosiallaşma, birgəyaşayışı əhatə edir. Bu mənada fərdlərin sosiallaşması ünsiyyət prosesinin əsasını təşkil edir (Əlirzayev, 2019: 66). Bu səbəbdən ünsiyyət fərdlər vasitəsi ilə həm şəxsiyyətlərarası bir proses, həm də sosial səviyyədə bir proses olaraq ifadə edilə bilər.

Ünsiyyət ilk növbədə özünü bir insan kimi dərk etmək və sosial proseslərdə iştirak etmək baxımından vacibdir. Bəşəriyyət əmək bölgüsü və ixtisaslaşma oxu üzərində qurulmuş sosial həyatı, təbiətə və digər canlılara hakim olma qabiliyyəti ilə dünyanın ağası olmuşdur.

İnsanı bütün canlılardan ayıran və onu kainatın sahibi səviyyəsinə qaldıran iki əsas xüsusiyyət vardır. Bu keyfiyyətlərdən biri danışmaq, digəri düşünmək qabiliyyətidir. Buna görə danışıq və düşünmə bacarıqlarının insanlara vacib şeylərə nail olmasına imkan verdiyi danılmaz bir həqiqətdir.

Fərdlərin ünsiyyət qurmasının bir çox səbəbi var. Bu məqamda ünsiyyətin sosial bir zərurət olduğu vurğulanmalıdır. Cəmiyyətdə yaşayan və digər canlılarla qarşılıqlı əlaqədə olan bütün canlıların bir ünsiyyət sisteminə ehtiyacı var.

İnsanlar təbiətinə və sosial qruplarda yaşamaq xüsusiyyətlərinə görə bütün canlılar arasındakı ünsiyyətdən ən təsirli şəkildə istifadə edən varlıqdır. İnsanlar həyatlarının hər anında davamlı ünsiyyət qururlar. Qurduqları əlaqə bəzən şüurlu, bəzən də şüursuz olur (Sokolov, 2017: 111). Ünsiyyət insanların yaşamaq üçün istifadə etdiyi ən vacib vasitələrdən biridir.

Bu sahədə yaxşı təhsil almış tələbə gələcəkdə nümunəvi bir bələdçiyə çevrilə bilər. Turist bələdçisinin mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə böyük rolu var. Yerli və turistlər arasındakı mədəni boşluğu dolduran turizm bələdçisi ev sahibi ölkə ilə kəşf həvəskarı olan ziyarətçi arasındakı vasitəçidir.

Tanıtım səfiri kimi fəaliyyət göstərən turizm bələdçisi, turisti tanımadığı bir mühitdə özlərini təhlükəsiz hiss edir. Turizm sahəsində çalışan digər işçilərlə müqayisədə, turizm bələdçisi turistlə ən çox təmasda olan şəxsdir. Turun sonunda turistin perspektivi və bilik səviyyəsi tur rəhbərinin tur boyu göstərdiyi performansa əsasən formalaşır.

Turist məmnuniyyətinə və ölkənin imicinə təsir göstərən bu təəssüratlar yenidən ziyarət etmək qərarını vermə və ətraf mühitə müsbət açıqlamalar verməkdə təsirli olur. Jurnallar, kitablar və broşuralar kimi statik bələdçilərdən fərqli olaraq, turizm bələdçiləri məlumat ötürülməsini şərh gücü ilə zənginləşdirərək beş hissə də toxunurlar; bu məlumatın yaddaqalanlığını artırır.

Tur operatorları və turizm agentlikləri turistik xidmətləri bir araya gətirərək turistlərin istehlakı üçün təklif edirlər. Bununla birlikdə, bir tur proqramı məzmun baxımından nə qədər mükəmməl olsa da; Bu turu uğurlu edən əsas şəxs turizm bələdçisidir.

Digər tərəfdən, zəif hazırlanmış bir tur proqramı, turist bələdçisinin səriştəsi sayəsində problemsiz gedə bilər. Çünki hər qrup və ya qonaq quruluş baxımından bir-birindən fərqlidir. İnsanlar arasında harmoniya və tarazlığı təmin etmək bələdçinin vəzifəsidir.

Turist bələdçilərini turistlə ev sahibi ölkə arasında sosial və mədəni vasitəçi kimi qiymətləndirir. Çünki turist üçün bələdçi yalnız dildə danışan bir tur yoldaşı deyil, həm də bilinməyənləri daha anlaşıqlı edən vasitəçidir.

Turist bələdçisi turistin yerli xalqla və ya ölkəyə məxsus dəyərlərlə qarışmasına kömək edən şəxsdir. Turist ziyarət etdikləri mədəniyyətdən xəbərsizdir. Mədəni boşluğu dolduraraq, turistin ev sahibi cəmiyyətin mədəni xüsusiyyətlərini idrak olaraq qavramasına imkan yaratmaq bələdçinin vəzifəsidir.

Mədəni dəyərlərin paylaşılmasında ünsiyyətin təmin edilməsi, tərəflərin iki tərəfin qaynaşmasını təmin edərək bir-birlərini düzgün qiymətləndirməsi və anlamaları üçün vacibdir (Sokolov, 2017: 191). Güclü bir sosial əlaqənin formalaşması və turistin doğru şeyi öyrənməsi üçün turizm bələdçisi haqqında kifayət qədər məlumat və məlumatın effektiv ötürülməsi lazımdır.

Turistin fərdi səyahət etmək əvəzinə bələdçi turu seçməsinin səbəbi, ziyarət təcrübəsini asanlaşdıracaq və problemsiz bir təcrübə keçirməsini mümkün edəcək bir bələdçiyə ehtiyacı olmasıdır.

Bu məqamda, təşviq etdiyi turistik məhsulun hər tərəfini bilmək və anlamaq, həm də turist bələdçisinin kokadında göstərilən xarici dili mənimsəmək və xidmət etmək zərurətindən kənar bir zərurətdir. Turist bələdçisinin bilik, bacarıq, münasibət və davranışlarının turistə təsirini nəzərə alsaq, aldığı təhsilin biliyi, təcrübəsi və məzmunu əhəmiyyət qazanır.

Ünsiyyət bacarıqları ilə turizm müəssisələri arasındakı əlaqəni vurğulayaraq, əmək tələb edən insan münasibətlərinin birinci yerə çıxdığı dinamik bir quruluşa sahib olan turizm menecmentində ünsiyyət bacarıqlarının səmərəli istifadəsinin müştəri ehtiyaclarını qarşıladığını qeyd etməliyik.

Ünsiyyətdə dil amilinin rolu: Dil təsvirinin əsas vəzifəsi dilçilər qarşısında ortaya çıxan çoxsaylı praktik məsələlərin həlli üçün zəmin yaradan dilin belə bir təmsilçiliyinə nail olmaqdır.

Mədəniyyətlərarası təmaslara və mədəniyyətlərarası anlayışa artan diqqət, linqvistik elmi paradiqmanın sistematik dilçilikdən ünsiyyət zamanı dil öyrənilməsinə dəyişməsi səbəbindən fonetik-qəsdən nitq dizayn qaydalarını təsvir etmək üçün praktik ehtiyac tapıldı.

Bu müddətdə iki cəhəti nəzərdən keçirmək vacibdir: linqvistik və ekstralinqvistik. Şifahi və ya nitq (linqvistik, semantik) məlumat bir sözdə təcəssüm olunur və ekstralinqvistik və ya dildən kənar səsli nitq sözün semantikasından, yəni şəxsin dediklərindən asılı olmayaraq dinləyiciyə məlumat çatdırır (Sokolov, 2017: 154).

İnformasiya daşıyıcısı haqqında qəti fikir formalaşdırmağa imkan verən ekstralinqvistik amillər (psixoakustik və emosional, yaş və cins, səs və nitqin sosial-qrup və tibbi xüsusiyyətləri ilə yanaşı) niyyətləri, yəni müəllifin niyyətlərini əhatə edir.

Mövcud dillərdən hər hansı birində söhbət çox mürəkkəb bir qayda kimi davranış formasıdır, bu səbəbdən bir dili mənimsəmək bu cür davranış qanunlarına yiyələnməyi nəzərdə tutur.

Nitq çağırışı, spesifik ekstralinqvistik təbiətinə baxmayaraq, dildə spesifik texnika və metodlar şəklində təcəssüm etdirilən nitq fəaliyyətinin ən vacib elementidir. Praqmalinqvistika dil vahidləri arasındakı əlaqə və bunların danışan / yazıçı, dinləyici / oxucunun qarşılıqlı əlaqələndirildiyi müvafiq kommunikativ-praqmatik məkanda və onların istifadəsi şərtləri arasındakı əlaqə ilə ifadə edilə bilən bir dil araşdırması sahəsi olaraq təyin edilir. Deməli, şifahi ünsiyyət vahidi sözlər və

cümlələr deyil, ayrı bir simvol deyil, nitq aktının icrası zamanı müəyyən bir danışıq vahidinin istehsalıdır (Sokolov, 2017: 134).

Bir sıra dilçilərin nəticələrinə əsasən, tədqiqat obyektlərinin - nitq və dilin funksional və struktur keyfiyyətləri şifahi şifahi ünsiyyətdə daha ətraflı ifadə olunur. Fonetik bilik təməldir, çünki bir obyektin - dil və nitqin idrak prosesi ondan başlayır. Eyni zamanda, fonetik və fonoloji tədqiqat sahəsi əsasən immanent strukturlaşdırılmışlığı baxımından işlənmişdir.

Digər dil səviyyələrinin dil anlayışları ilə bu əlaqə ətraflı öyrənilmiş və təsvir edilmişdir. Beləliklə,bütün digər dil səviyyələrinin konsepsiyalarının qurulduğu fonetik biliklər,ilkin mərhələdə modelləşdirməyin məqsədəuyğundur.

Bu cür bacarıqlar lokativ aktın mexanizmləri və artikulyasiya fonetikasının əsas konsepsiyaları ilə əsas mənbələri və onların xüsusiyyətləri barədə fikirlər vasitəsilə və interaktiv qarşılıqlı təsir qabiliyyəti sayəsində insan eşitmə qavrayışının (perkeptik fonetika) əsas normaları ilə birləşdirilmə-lidir (Əlirzayev, 2010: 392).

Bu əsasda artikulyasiya prosesləri ilə nitqin akustik xüsusiyyətləri arasındakı əlaqəni, səslərin artikulyasiya və akustik sistemləşdirilməsi, koartikulyasiya və akustik korrelyasiya ilə əlaqəsini, həmçinin davamlı nitqin əsas parametrlərini: ritm, temp, intonasiya, qarşılıqlı əlaqəni öyrənmək mümkün olur.

Bu bilik həm hər hansı bir dilin fonetik sistemi haqqında təsəvvürlərin formalaşması üçün, həm də dili kommunikativ-praqmatik aspektdə mənimsəmək üçün zəruri artikulyasiya və qavrayış bazasını formalaşdırmağın optimal yolunu seçmək üçün əsasdır. Bundan əlavə, bu məlumat ekstralinqvistik bir potensial daşıyır (6).

Artıq iyirminci əsrin 70-ci illərinin sonunda, dilin səs məsələsinin təşkili ilə bağlı məlumatların sistematik təsviri üçün yetərli olduğu qeyd edildi (Bu, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və mədəniyyət-lərarası anlaşmanın daha optimal metodlarının axtarışı ilə əlaqədar olaraq dilin səs quruluşuna və səsli nitqə olan marağın artması ilə əlaqələndirilir.

Nəticə

Turizm sektoru insan münasibətlərinin gərgin olduğu bir sektordur. Bu çərçivədə işçilərlə müştərilər arasındakı ünsiyyət prosesi, təşkilatın iş baxımından uğur qazanması üçün vacibdir. Əslində bu vəziyyət əsasən xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən turizm müəssisələri üçün də vacibdir (7).

Turizm sənayesi insanlarla münasibətlərin vacib olduğu əmək tələb edən bir sahədir. Bu çərçivədə sektor əməkdaşları ünsiyyət fəaliyyətində fəal iştirak edirlər. Həm turizm müəssisələrində həm rəhbərlikdə, həm də işçi vəzifələrində çalışanların uğurlu ünsiyyət bacarıqlarına sahib olma qabiliyyəti daxili və xarici hədəf qrup münasibətlərinə müsbət təsir göstərir və bu da onların təşkilati fəaliyyətinə səbəb olur.

Ünsiyyət o qədər vacibdir ki, yalnız iş sahibi, menecer, həmkar və s. İşçi məmnuniyyəti və müştəri məmnuniyyəti digər münasibətlərdə olan hər kəsə sevgi və hörmət sayəsində əldə edilə bilər.

Bütün bunlar işçilərin və turistlərin davranışında həlledici rol oynayır. Lakin bunlardan ən əsası dostluq münasibətləri və təsirli ünsiyyətdir. Dünyanın ən tanınmış və ən böyük turizm biznesmeni olsanız da, daxili və xarici hədəf auditoriya ilə yaxşı ünsiyyət qurmasdıqda, təşkilati fəaliyyətiniz lazımi səviyyədə olmayacaqdır (8).

Ədəbiyyat

1. Akdu, U. (2018). “Eastern Black Sea Region Sustainable Tourism Congress” Proceedings book. 412 p.
2. Ashton, R. (2018). An introduction To Sustainable Tourism (Ecotourism) in Central America: Paseo Pantera Ecotourism Program. Gainesville, F: Wildlife Conservation International, 321 p.
3. Əlirzayev, Ə. (2019). Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı: Mürtəcim, 375 s.
4. Sokolov, V., Filonov, K., Nukhimovskaya, Yu., Shadrina, G. (2017). Ecology of protected areas in Russia. Janus-k, 324 p.
5. Əlirzayev, Ə. (2010).Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 392 s.
6. https://tourism.gov.az/news/turizm-sahesinde-dual-tehsil-proqrami-nin-gelecek-perspektivleri-muzakire-olunub
7. https://rating.edu.az/index.php/az/welcome/99-ati/115-az%C9%99rbaycan-turizm-institutunun-sor%C4%9Fu-anketi
8. http://atmu.edu.az/az/fakulte-umumi-melumat

Göndərildi: 17.09.2021 Qəbul edildi: 13.11.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/10-13

Asmar Azer Aliyeva
Baku State University
master student
esmeraliyeva97@gmail.com

FIGHTING AGAINST FAKE NEWS THE RIGHT TO BE FORGOTTEN AS A DEFENSE MECHANISM

Abstract

Fake news and propaganda are an issue that the whole world is struggling to prevent. In particular, it is very arduous for the states to manage fake news disseminate on the Internet that harms the interests of the states. In particular, it is very tough for states to adjust fake news that harms the authority of the state, because the information shared via the Internet is not abstracted from the Data Base. The purpose of this article is to analyze the utility of the right to be forgotten as a method, which is a novel concept in the realm of human rights.

Keywords: *right to be forgotten, fake news, propaganda, freedom of expression, freedom of information*

Əsmər Azər qızı Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
esmeraliyeva97@gmail.com

Saxta xəbərlərə qarşı mübarizə müdafiə mexanizmi kimi unutulmaq haqqı

Xülasə

Saxta xəbərlər və təbliğat bütün dünyanın qarşısını almaq üçün mübarizə aparan bir məsələdir. Xüsusilə, dövlətlərin maraqlarına xələl gətirən internetdə yayılan saxta xəbərləri idarə etmək dövlətlər üçün çox çətindir. Xüsusilə, dövlətlər üçün dövlətin nüfuzuna xələl gətirən saxta xəbərləri tənzimləmək çox çətindir, çünki internet vasitəsilə paylaşılan məlumatlar Məlumat Bazasından çıxarılmır. Bu məqalənin məqsədi insan hüquqları sahəsində yeni bir anlayış olan unudulmaq hüququnun bir metod kimi faydasını təhlil etməkdir.

Açar sözlər: *unudulmaq hüququ, saxta xəbərlər, təbliğat, ifadə azadlığı, məlumat azadlığı*

Introduction

The viral spread of misinformation on the media is a critical concern at present. Online social networks are used as a propaganda vehicle to spread fake news within local, national, and global communities which have led to a renewed focus on the means of detection and defense. Given that the Internet is now the primary source of information for most people, it is reasonable to conclude that the misuse of social media for this purpose has lowered people's trust in the Internet and social media.

It is clear to everyone that in terms of the network nature of the Internet, preventing the rapid spread of information shared through it is a serious problem. Despite the deletion of users ’posts from the original source, the diversification of information by others who got it people in possession makes it even more impossible to prevent the spread. Those looking for a solution to prevent the spread of fake news generally consider it acceptable to delete information from the entire database. The right to be forgotten, which is one of the relatively new concepts in law, is also a concept that involves the deletion of information (The Ethics of Memory in a Digital Age Interrogating the Right to be Forgotten, Palgrave Macmillan, Alessia Ghezzi, Ângela Guimarães Pereira and Lucia Vesnić-Alujević, 2014).

The right to be forgotten is in itself related to a number of fundamental human rights, such as freedom of expression, freedom of information, the right to privacy, the protection of information and etc. Although the right to be forgotten has been repeatedly recognized as a human right to protect the information, its relation to freedom of expression is highly controversial. Thus, there are concerns among a group of persons that the censorship of the Internet under the right to be forgotten may affect the quality of the Internet. This article also seeks to clarify the right to be forgotten by linking it to freedom of expression as much as possible, and that it can be a mechanism for preventing spreading of fake news and the legal consequences of this (Evolution and Application in Europe, the Americas, and Asia, Franz Werro, Springer, 2020).

The right to be forgotten includes the removal of personal information about a person from Internet searches. As a result, we believe that, in some situations, the granting of this privilege may, at least in part, limit the propagation of any fake news. The diffusion of Internet-based technologies has been changing the approach that people take to accessing information, managing their data, establishing relationships, constructing knowledge, relating to world events, reflecting upon past events, imagining the future, and so on. Current and emerging information technologies are mediating and formating the narratives we build both about ourselves as individuals. It seems that these will eventually constitute our future memories. However, the existence and permanence of these memories until a time when we do not yet know exactly does not always lead to a positive result. Thus, the information we enter the world of the Internet will remain in the form of our legacy to future generations, and control over this area is essential for the future, as these issues will serve as a guiding compass for future generations.

There are two well-known ways to delete information shared on the Internet, or more precisely on social networks.

1. The social networking tool (Facebook, Instagram, Twitter or etc.) Allows each user to delete a shared post.
2. The social network tool automatically blocks posts with banned content within the rules it has set. Sometimes the opinion of users is also important here (as a report function).

If these direct ways are not used or cannot be used, the legal aspect of the matter helps us, and the right to be forgotten may be one of the grounds for the exercise of this right.

The option to be neglected because of the association with the Internet is the option to have private data about an individual be taken out from Internet searches under certain conditions. Albeit the idea of the option to be neglected is believed to be another idea, given its association with the Internet, it is feasible to return in time while researching its history. According to some sources, his right to be forgotten has found express recognition in some places, such as France, since the middle of the nineteenth century (The Right to be Forgotten, A Comparative Study of the Emergent Right’s, 211). Also the concept has been discussed and put into practice in both the European Union (EU) and in Argentina since 2006 (Democracy and fake news, Information Manipulation and Post-Trust Politics, Routledge, 2021).

Today, this right comprises a person’s entitlement to access, control and, sometimes, erase personal data held by others. The existence of this right increases a person's authority in the social network, allows him/her to prevent the violation of his/her rights. In practice, the right to be forgotten serves as a shield against media platforms that would otherwise enjoy the right to publicize this fact or event (The Right to be Forgotten, A Comparative Study of the Emergent Right’s, 1).

Thus, as a person's right to freedom of expression, the right to be forgotten also may, on the one hand, authorize one person to prevent violation of his or her rights, but on the other hand, may violate the other party's right to confidentiality. Like other fundamental human rights to which it is related or part of, the right to be forgotten is also unconditional, that is, it may be restricted in certain circumstances. In other words, the right to be forgotten depends on the perceived legitimacy of its limits on other fundamental rights.

As other fundamental human rights, the right to be forgotten also finds its roots in fundamental precepts of human dignity. Therefore, we believe that before discussing the recognition of the right to be forgotten as a separate human right, we must consider whether the right to be forgotten is related to

human dignity and whether it is ethically acceptable. At this time one of the first question that arises is why do we need a 'right to be forgotten in a world that seems to celebrate the memory and condemn forgetfulness? And so, what is the role of the right to be forgotten? Why do we need it?

While forgetting is a normal function for humans, it contrasts with what is expected from computers: when our data are lost, this is considered a failure (O'Hara et al., 2006); yet, the demands for the infallibility of the 'total memory' of the Internet contrast with the limits of human memory (Székely, 2012).

Memory is a 'dualistic entity', composed of remembering. The ability to forget has always been valued as a negative human trait, encompassing features such as memory loss and inattention. But why do we need a 'right to be forgotten' in a world that seems to celebrate the memory and condemn forgetfulness? Because human has transferred his memory to information technology, which is a product of his brain. It is the job of philosophers to examine whether a person's memory or the ability to remember is morally beneficial to him/her. Because while memory is one of our most important functions for survival, sometimes forgetting is also good for one's spiritual convenience. Fake news, propaganda and plain old lies, Donald A Marclay, ROWMAN & LITTLEFIELD, 2018). Until the hype of connectivity and sharing, which Information and Communication Technologies (ICT) have stimulated, our memory was in some way materialized, expressed, and contained by the boundaries of our bodies and objects, and therefore somehow manageable (page 10,2). Given this, we can say that if a person gives the ability that can harm himself to the technology he has created and does not impose any restrictions on it, he can arm the technology against himself. Because everything we have ever posted online could come back to haunt us someday. Accordingly, any traces left online would also remain even if we try to move away: like a shadow, our online life follows us wherever will go (The tight to be forgotten, Meg Leta Jones, New York University Press, 2016). While the main reason for the rapid spread of fake news shared on the Internet is that it is not deleted from the entire database, the exercise of the right to forget can be seen as a means to prevent this.

Despite numerous debates over the exercise of this right, the practice of recent years has shown that it is possible to exercise this right if necessary. After being expressly consecrated by the European Court of Justice in a 2014 ruling which involved a search engine on the Internet, this right seems to have its own path, apart from the existing legal regime of the data subjects' rights, as judicial and administrative practice shows it. As of the 25th of May 2018, a new European Union regulation directly and uniformly applies in all the Member States and specific legal provisions on the right to be forgotten have come into force (The Right to be Forgotten, A Comparative Study of the Emergent Right's, 177). The decision of the European Court of Justice ruled against Google in Costeja, a case brought by a Spanish man, Mario Costeja González still serves as a precedent for the courts in claims for the right to be forgotten.

Since the Costeja vs. Google decision, UK courts seem more receptive to privacy rights concerns. In Hegglin vs. Persons Unknown (2014) EWHC 2808 (QB), the Queen's Bench Division of the High Court dealt with a claim for an injunction under section 14 of the DPA 1998 relating to highly defamatory content posted anonymously on various websites. While this case was ultimately settled out of court, the initial proceedings show the possible wide-reach of the right to be forgotten, arguably beyond that envisaged in Google Spain. Even there seems little doubt that the judge would have found Google liable if the case had gone to trial (page 211-212).

Based on these case studies, we see that in practice the right to privacy is more protected than the right to freedom of expression. Peter Fleischer, Google's global privacy counsellor also commented in a blog post that the "right to be forgotten and the right to demand deletion of information reflect a current trend, namely, that data protection and personal rights are increasingly being used as justification for online censorship" (The Right to be Forgotten, A Comparative Study of the Emergent Right's, 159).

There are also approaches considering it insignificant that oppose the exercise of the right to be forgotten and that it is sufficient to have the right to demand to the deletion of a person's personal information. A more traditional right to request deletion of personal data under the Personal Data Protection Act is granted but is limited to data collected on the basis of individual consents and is

subject to relatively broad secondary uses. It is not a proper basis for requesting the removal of search results containing personal information from a search engine.

Conclusion

Today, what we post on the Internet becomes a kind of tattoo etched into ourselves, which is hard and cumbersome to remove. The past is no longer the past, it is an everlasting present.

The way in which digital data is created, dispersed, and used, the way it changes and loses context as it lingers online and in databases, and the way it is or is not accessed as it ceases to represent its original substance – these attributes of digital culture matter to updating legal concepts of irrelevance, public interest, public figures, newsworthiness, and inaccuracy (7).

Only until the democratic value of the right to be forgotten is rightly appreciated would it be possible to properly strike a good balance between the right to know and the freedom of the press on the one hand, and, on the other, the right to control someone's personal data.

Although there are concerns that freedom of expression may be violated, the right to be forgotten does not prevent any individual from exercising their right to freedom of expression. The right to be forgotten simply recognizes the possibility for some information to be removed when its retention is not justified.

We consider that there isn't anything imaginative about allowing individuals to conceal whatever data they might want. The Internet, loaded with obsolete, off base data or without significant cultural content, can't be a wellspring of innovation (8).

References

1. The Ethics of Memory in a Digital Age Interrogating the Right to be Forgotten. (2014). Palgrave Macmillan, Alessia Ghezzi, Angela Guimaraes Pereira and Lucia Vesnic-Alujevic.
2. Evolution and Application in Europe. (2020). The Americas, and Asia, Franz Werro, Springer.
3. The Right to be Forgotten, A Comparative Study of the Emergent Right's.
4. Democracy and fake news. (2021). Information Manipulation and Post-Trust Politics, Routledge.
5. Fake news, propaganda and plain old lies, Donald A Marclay, ROWMAN & LITTLEFIELD, 2018.
6. The tight to be forgotten. (2016). Meg Leta Jones, New York University Press.
7. https://www.nytimes.com/2010/08/20/technology/internet/20google.html
8. https://strategyvision.org/az/news/45/-sosial-sebekeler-ve-informasiya-tehlukesizliyi

Received: 08.09.2021 Accepted: 19.11.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/14-17

Fidan Vahid qızı Nuri
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
f_nuri@list.ru

HEYVAN HÜQUQLARININ TARİXİ VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

Xülasə

Bildiyimiz kimi, heyvanlar heç bir qanuni öhdəlik götürmədən bir-birinin qayğısına qalır, lazım gələrsə, hətta canları bahasına başqalarını da qoruyurlar. "Hüquq" anlayışı biz insanlar tərəfindən yaradılmışdır və bu, insandan başqa heç bir canlıya aid deyil. Bəs niyə heyvanların hüquqlarından danışırıq? Cavab sadədir: heyvan hüquqları insan-heyvan münasibətlərinin sərhədlərini tənzimləyən hüquqlardır. Əgər biz insan-heyvan münasibətlərinin miqyasını müəyyən edə bilməsək, o zaman bəzi insanları heyvanlara qarşı amansızlığa görə məsuliyyətə cəlb edə bilmərik. İnsanlar heyvanlara qarşı zülmlərinə görə cavab verməlidirlər. Heyvan hüquqları da buradan gəlir.

Açar sözlər: *hüquq, heyvan hüquqları, heyvanların rifahı, heyvan hüquqlarının qorunması*

Fidan Vahid Nuri
Baku State University
master student
f_nuri@list.ru

Historical and legal basis of animal rights

Abstract

As we know, animals take care of each other without any legal obligation and, if necessary, even protect others at the cost of their own lives. The concept of "law" was conceived by us humans, and it does not apply to any living thing other than man. So why are we talking about animal rights? The answer is simple: animal rights are the rights that govern the boundaries of human-animal relations. If we cannot determine the extent of human-animal relations, then we cannot hold some people accountable for cruelty to animals. Humans must be held accountable for their cruelty to animals. That's where animal rights come from.

Keywords: *right, animal rights, welfare of animals, protection of animal rights*

Giriş

Heyvanların insana tamamilə tabe olduqları, onlara xidmət etdikləri və ilahi ierarxiyanın ən aşağı səviyyəsində olduqları, insanın ən yüksək səviyyədə olduqları fikri Tövratdan irəli gəlir. Eyni zamanda, heyvanlarda şüur və insan kimi danışmaq qabiliyyəti olmadığı üçün hörmətə layiq olmadıqlarına inanılırdı. Buna görə insanların heyvanları öldürməsi təbii idi.

Antik dünyanın ən məşhur nümayəndələrindən biri olan yunan filosofu və riyaziyyatçısı Pifaqor, heyvanlara hörmət etməyi və onlara qarşı qəddar olmamağı tövsiyə edirdi (Səmədov, 2015: 4).

Müasir nəzəriyyəçilərin fikirlərinə görə, heyvanları, xüsusilə atları çox sevən italyan rəssam Leonardo da Vinci (1452-1519) insan əxlaqının heyvanlarla əlaqəli olaraq tədricən inkişaf edəcəyinə və bunun heyvanlara qarşı şiddət hərəkətlərinin qarşısını alacağına inanırdı.

Heyvan hüquqlarının qorunması üzrə mütəxəssis, ingilis alimi Riçard Rayderin fikrincə, ingilisdilli ölkələr arasında ilk belə qanun İrlandiya qəbul olunmuşdur. Belə ki, diri qoyunun bədənindən yunun dartılaraq çıxarılması 1635-ci ildə ilk dəfə olaraq Heyvanları Mühafizə barədə Qanunun qəbul olunması ilə nəticələndi (Bekoff, Pierce, 2018: 18). İlk dəfə olaraq bu qanun, heyvanlara işgəncə verilməsini hüquqi baxımdan qadağan edirdi.

1641-ci ildə ilk dəfə olaraq heyvanların mühafizəsi və heyvan hüquqlarının qorunmasına dair beynəlxalq Kodeks qəbul olundu. Kembric universitetinin hüquq ixtisası üzrə məzunu olmuş Natanael Uord tərəfindən hazırlanmış bu Kodeksin 92-ci maddəsinə aşağıdakı bənd əlavə edilmişdir:

"Heç kəs Allahın yaratmış olduğu və insana faydalanmaq naminə istifadə oluna bilən, hər hansı bir canlıya qarşı qəddarlıq, yaxud kobudluq etməməlidir" (Singer, 2009: 51).

Zaman keçdikcə heyvan hüquqlarının müdafiəsinə dair yeni qanunlar qəbul olunmağa başlayırdı. Belə ki, 1654-cü ildə İlgiltərədə Oliver Kromvel hökuməti tərəfindən qan axıdılan idman növləri, ələlxüsus xoruz döyüşləri və it boğuşdurulması qadağan edən Qanun qəbul edildi (Singer, 1999: 62). Lakin bu Qanunun qəbul edilməsi kraliyyət ailələri tərəfindən bəyənilmirdi və bu səbəbdən də bu Qanunun tətbiq olunması sadəcə 6 il davam eləyə bildi. 1660-cı ildə Stüartların krallığı bərpa edildi və bununla da bu Qanun ləğv edilmiş oldu. İngiltərədə öküz döyüşləri 1822-ci ildə "Heyvanlarla münasibət haqqında Qanun"un qəbul olunması ilə qadağan olundu (Singer, 1999: 63).

1822-ci ildə İngiltərə tarixində heyvanların hüquqlarının mühafizəsinə dair İlk dəfə 1822-ci ildə Londonda heyvanlara qarşı qəddarlığa, yəni atı döyməsinə görə iki nəfər mühakimə olundu və hər biri 20 şillinq pul cəzası aldı. Ümumiyyətlə, 19-cu əsrin əvvəlləri bir çox ölkədə heyvanların qorunmasına marağın kəskin artması ilə yadda qaldı. Bu, İngiltərədə daha çox yayılmışdır.

1866-cı ildə Henry Berg ilk Amerika Heyvanları Qoruma Cəmiyyətini qurdu.19-cu əsrin ortalarında Avropa və Amerikada heyvan hüquqları ilə bağlı bəzi işlər görülmüşdür. Beləliklə, 1879-cu ildə Edward Nicholson, "Heyvan hüquqları" (Animal Rights) adlı kitabında heyvanların insana aid olan həyat və azadlıq kimi təbii hüquqlarına da sahib olduğunu bildirdi.

John Lewis, Edward Evans və Howard Moore kimi dövrün bir sıra yazıçıları da heyvanların təbii hüquqlarını müdafiə etdilər. 1933-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Alman Milli Sosialist Partiyası Avropada heyvanların qorunmasına dair bir sıra qanunlar dərc etdi. Bu, canlılar (ənənəvi olaraq insanlar və heyvanlar) arasında növlərin paylanmasına maneəni aradan qaldırmaq üçün ilk cəhd idi.

24 noyabr 1933-cü ildə heyvanların qorunmasına dair qanunlar toplusu nəşr olundu. İlk dəfə Yeni Reyxdə heyvanlara qarşı qəddarlıq qadağan edildi.

Ovçuluq 3 İyul 1934-cü ildə ləğv edildi və 1 İyul 1935-ci ildə Ətraf Qanunvericiliyi qəbul edildi. 1937-ci ildə heyvanların maşınla, 1938-ci ildə qatarla düzgün daşınması haqqında bir qanun qəbul edildi. Atların heç bir əziyyət görmədən nallanmasına dair təlimatlar verildi və qanun qəbul edildi. German Goering, heyvanlar üzərində tibbi təcrübələri də qadağan etdi. Məməlilərdən atlara, itlərə və pişiklərə xüsusi status verildi və təcrübə məqsədi ilə istifadəsi qəbuledilməz hesab edildi. Nadir hallarda tibbi təcrübələr üçün xüsusi icazə yalnız elmi-tədqiqat institutlarına verilirdi. Heç bir fərdi tədqiqatçının heyvanlar üzərində eksperiment keçirtmək hüququ yox idi. 1945-ci ilin sonunda, müharibədən sonra heyvanların istismarı gücləndi. Heyvanlar haqqında genişləndirilmiş qanunların qəbul olunmasına baxmayaraq, onların heç bir hüquqları yox idi. Araşdırmalar göstərir ki, o dövrdə qanunvericilik əsasən insanların maraqlarına cavab verirdi.

Məsələn, heyvanlara qəddar münasibəti əks etdirən Qanun xüsusi mülkiyyəti, yəni kənd təsərrüfatı heyvanlarını qorumaq üçün qəbul edilmişdi. Həddindən artıq balıqçılıq ətraf mühitə təsir edə bilərdi və bu da insan sağlamlığına zərər vermiş olardı. Nəzərdə tutulandan daha artıq dərəcədə heyvanların ovlanması, eləcə də brokonyerlik maliyyə itkilərinin yaranmasına səbəb ola bilərdi.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 19-cu əsrdə heyvan hüquqlarının qorunması aktuallıq təşkil etsə də, 20-ci əsrdə vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. Belə ki, 19-cu əsrin qanunvericiliyi heyvanlar üzərində tibbi eksperimentlərin keçirilməsini qadağa etdiyi halda, 20-ci əsrdə heyvanlara münasibətdə belə bir qadağa yox idi. Xüsusilə də İkinci Dünya Müharibəsindən sonra kimyəvi silahların nəticələrinin müəyyən olunmasında heyvanları həmin eksperimentin əsas obyektinə çevirirdi.

Heyvan hüquqlarının qorunması məsələsi 20-ci əsrin sonlarına yaxın yenidən aktuallıq qazanmış oldu. Bunun da əsas səbəbi kimi Piter Singerin "Heyvanların azad olunması" adlı əsəri

göstərilir. Belə ki, 1975-ci ildə ABŞ-da, 1796-cı ildə isə Böyük Britaniyada dərc olunan bu kitab həmin dövrün "bookseller"-nə çevrilməklə dünya alimləri arasında heyvan hüquqlarının qorunmasına marağı artırmış oldu.

1971-ci ildə İngiltərənin Luton şəhərində hüquq tələbəsi olan Ronni Li ovçuluqla mübarizə fəalları qrupunu yaratmış oldu. Bu fəallar ovçuların maşınlarına hücum edir, maşınların şüşələrini sındırır, təkərlərini deşir və bununla da ovçulara qarşı fəal mübarizə aparacaqlarını düşünürdülür. 1973-cü ildə bu fəallar İngiltərənin Milton Kins şəhərində aptek laboratoriyasını yandırdılar və buna görə də 1974-cü ildə 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildilər. Lakin 12 aydan sonra azadlığa çıxmağı bacar Ronni Li və fəalları 1976-cı ildə 30 nəfərdən ibarət "Heyvan Azadlığı Cəbhəsi"ni yaratdılar (Regan, 2004, 94). Ronni Li və tərəfdarları belə adın seçilməsinin heyvanları istismar edənlərə ciddi təsir edəcəyini düşünürdülər. Hal-hazırda "Heyvan Azadlığı Cəbhəsi" dünyanın 38 ölkəsində öz fəaliyyətini aktiv şəkildə davam etdirir.

Heyvan hüquqlarının qorunmasına görə Avropa dövlətləri arasında İspaniya, İsveçrə və Niderland xüsusilə fərqlənir. 2008-ci ildə İsveçrədə "Heyvan hüquqları" haqqında Qanunun qüvvəyə minməsi ilə ilk dəfə olaraq məhkəmələrdə "heyvan vəkili" məsələsi aktuallıq qazanmış oldu (Grandin, 2019: 84). 2008-ci ildə İspaniyada da heyvan hüquqlarının qorunmasına dair yeni addımlar atılmış oldu. Belə ki, həmin ildə İspaniya hökuməti "insanabənzər meymunlar" haqqında Qanun qəbul etməklə meymunlar üzərində hər hansısa bir tibbi eksperimentin keçirilməsini qadağan etmiş oldu (Grandin, 2019: 86). Bu Qanun eyni zamanda da meymunların sirk və televiziya proqramlarında saxlanılmasına da qadağa qoymaqla, meymunların yalnız zooparklarda saxlanılmasını tələb edir.

Heyvan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı ilk siyasi partiya isə 2002-ci ildə Niderlandda yaradılmış "Heyvanların Müdafiəsi Partiyası"dır (Grandin, 2019: 88). Bu Partiyanın fəaliyyətinin əsas məqsədi ölkə qanunvericiliyində, eləcə də konstitusiyasında heyvan hüquqlarının yer alması və həmçinin də heyvan hüquqlarına dair ayrıca Qanunun yaradılmasına müvəffəq olmaqdır.

2007-ci ildə Niderland parlamentində maraqlı bir vəziyyət yarandı. Belə ki, seçicilərin 2,5 % səsini toplamağı bacaran "Heyvanların Müdafiəsi Partiyası" Parlamentdə 9 nəfərlə təmsil olunmaq hüququnu qazanmış oldu. Bu Partiyanın əsas üzvlərindən olan Lori Marino 2010-cu ildə Emori Universitetindən olan həmkarları ilə birlikdə delfinlər üzərində anatomik tədqiqat apardılar. Delfinlərin beyinləri maqnit rezonans tomoqrafiyası ilə skanerə çəkilərək digər məməlilərlə müqayisə olundu. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, insan orqanizminə ən yaxın heyvan hesab olunan şimpanze ilə müqayisədə delfinin beyin çəkisi çox daha böyükdür ki, bu da onların hərəkətinin yüksək zehni inkişafa dəlalət etdiyini sübut edir. Bu səbəbə görə delfinlərə "qeyri insan təbiətli şəxsiyyət" kimi baxmaqla onlara fərdi hüquqlar verilməsini bir çox elm nümayəndələri təklif edirdi (7).

Nəticə

Bildiyimiz kimi, heyvanlar heç bir hüquqi öhdəlik daşımadan bir-birinin qayğısına qalır və lazım gəldikdə hətta öz həyatları bahasına digərlərini müdafiə edirlər. "Hüquq" anlayışı biz insanlar tərəfindən düşünülmüşdür və onun insandan savayı heç bir digər canlıya aidiyyəti yoxdur. Heyvan haqları insanla heyvan münasibətlərində olan həddi nizamlayan hüquqlardır. Əgər insanlarla heyvanların arasında olan münasibətlərin həddini müəyyənləşdirə bilməsək, o zaman biz bəzi insanları heyvanlara qarşı qəddarlığa görə cavabdeh saya bilmərik. Heyvanlarla qəddar münasibətə, kobud davranışa görə insanlar məsuliyyət daşımalıdırlar. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, "Heyvan hüquqları" anlayışı ilə "heyvan rifahı" anlayışları bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Ümumiyyətlə, "heyvan hüquqları" termini insanların heyvanlardan öz məqsədlərimiz üçün istifadə etmək hüquqlarının olmadığını təsdiq edən anlayışdır. "Heyvanların rifahı" anlayışı isə, xəstə heyvanların müalicə olunmasını, eləcə də heyvan sığınacaqlarının yaradılmasını tələb edən anlayışdır (8).

Ədəbiyyat

1. Səmədov, A. (2015). Heyvan haqları. Yer və İnsan jurnalı. 4 s.
2. Bekoff, M., Pierce, J. (2018). The Animal's Agenda: Freedom,Comparison and Coexistence in Human Age.
3. Singer, P. (2009). Animal Liberation. 311 p.
4. Singer, P. (1999). The Lives of Animals. 127 p.
5. Regan, T. (2004). The Case for Animal Rights. 474 p.
6. Grandin, T. (2019). Animal Makes Us Human. 416 p.
7. http://www.injuria.az/news/heyvan-huquqlarinin-milli-ve-beynelxalq-qanunvericilikde-qorunma-mexanizmleri
8. https://www.bbc.com/azeri/topics/c06gq86939zt-i

Göndərildi: 12.10.2021 Qəbul edildi: 15.12.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/18-24

Hilal Mehti oğlu Abbasov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
abbasov.hilal.89@gmail.com

İDMAN YARIŞLARINDA MANUPİLYASIYA ANLAYIŞI

Xülasə

İdman manipulyasiyasının idmana və cəmiyyətə mənfi təsirini, o cümlədən Makolin Konvensiyasının ratifikasiyasında üzləşdiyi problemləri bilə-bilə, danışılmış oyunlar fenomenini, onlayn qumar oyunları ilə bağlı mübahisəli məsələləri araşdırmaq üçün bu araşdırmanı etmək qərarına gəldim və konvensiyanın ratifikasiyası və onun qüvvəyə minməsinin potensial təsiri. Bu mövzuda çoxlu beynəlxalq biznes hüququ məsələlərinin işıqlandırıldığını biləndə tamamilə təəccübləndim. İdman mərc bazarları, əmsalların hərəkətinin komandaların və oyunçuların performansından asılı olduğu birja bazarına bənzəyir. İnsayder ticarəti danışılmış oyunlara bənzəyir, burada böyük qazanc əldə etmək üçün nəticə üçün oyun öncəsi məlumat istifadə olunur. Bu sahədə tənzimləmə çatışmazlığını örtbasdır etmək üçün mərc oyunları şirkətləri, idman idarəetmə orqanları və dövlət orqanları arasında anlaşma memorandumlarından istifadə edilir. Eyni zamanda, idman manipulyasiyası fenomeninin yayılması səbəbindən konvensiyanın ratifikasiyası üçün danışıqların sürətləndirilməsinə ehtiyac var.
Açar sözlər: *əsas manipulyasiya, zərərli tərəflər, mövcud problemlər, idmanda qumarın leqallaşdırılması, idman etikası*

Hilal Mehti Abbasov
Baku State University
master student
abbasov.hilal.89@gmail.com

The concept of manipulation in sports competitions

Abstract

Knowing the negative effect of sports manipulation for the sport and society, as well as the problems that is facing the Macolin Convention in its ratification, I decided to do this research in order investigate the phenomenon of match-fixing, controversial issues about the online gambling and potential effect of ratifycation of the convention and its entry into force. I was totally surprised when I found out so many International business law issues are covered in this topic. The sports betting markets are similar to the stock market, where odds movement de- pends on the performance of the teams and players. The insider trading is similar to the match-fixing, where a pre-match information for the result is used in order to achieve a great profit. Memorandums of understanding between betting companies, sports governing bodies and public authorities are used to cover the lack of regulation in this area. In the same time there is a need of acceleration of negotiations for the ratification of the convention due to the spreading of the phenomenon of sports manipulation.
Keywords: *major manipulations, harmful aspects, existing problems, legalizing sports gambling, ethics of sports*

Giriş

Müasir idmanın əsas dəyərləri ədalət, komandanlıq, bərabərlik, nizam-intizam, inadkarlıq və qarşılıqlı hörmətdən ibarət olmalıdır. Lakin bu dəyərlər müqavilə oyunları fenomeni səbəbindən ciddi təhlükə altında olmuşdur. Bu təhlükənin artmasının səbəblərindən bəziləri şəxsi xəsislik, səmərəsiz idman idarəçiliyi,onlayn mərc bazarının genişləndirilməsi və beynəlmiləlləşdirilməsidir. Hüquq-mühafizə orqanları idman biznes-müqavilələrinə laqeyd qalmamalı və onları daima nəzarətdə saxlama-

lıdırlar. Öz təbiətinə görə idman manipulyasiyası tipik korrupsiya davranışıdır, çünki insayderlərin (idman oyunçularının və ya məmurların) iştirakı həmişə onun həyata keçirilməsinin vacib elementidir. Onlar rüşvət almalı və qəbul etməli və manipulyatorlarla ilkin razılaşmaya uyğun hərəkət etməlidirlər. İdman manipulyasiyalarındakı əsas rolu ilə əlaqədar olaraq, insayderlər intizam və cinayət sanksiyalarına məruz qalırlar və onların əsas vəzifəsi onların idman rəhbər orqanlarının idman qaydalarına riayət etməkdir. İdmanın növündən, bu idman növünün qaydalarından və oyunda iştirak edən iştirakçıların sayından asılı olaraq müxtəlif manipulyasiya mexanizmləri mövcuddur. İdman yarışının manipulyasiyasının təsirini iki sahəyə bölmək olar: iqtisadi və sosial (Allen, 2002: 32). İqtisadi effekt bukmeker şirkətlərinə, idman klublarına, idman rəhbər orqanlarına, dövlətə və Avropa İttifaqına təsir edir, sosial effekt isə Avropa İttifaqında təhsil rolunda və sosial həmrəylikdə və idman manipulyasiyalarının kök səbəblərinin hərtərəfli təhlilində öz əksini tapmış olur. Unutmaq lazım deyilki, idman manipulyasiyası qumar və professional idman birləşməsinin mənfi nəticəsidir. Yeni əsrin başlanması ilə müasir idman biznesi (biletlərin satışı, idman yayımı hüquqları, idman mərc bazarı, idman mallarının satışı bazarı, idman işçi qüvvəsi bazarı və peşəkar idmanla bağlı digər iqtisadi fəaliyyət növləri) dünya iqtisadiyyatında öz çəkisini günü gündən artırır. Hazırda idmanla bağlı fəaliyyət dünya üzrə ümumi daxili məhsulun 2%-ni təşkil edir və gözlənilir ki, 2019-ci ildə bu məhsul 123 milyard dollardan artıq olacaqdır. Bununla yanaşı, onlayn-qumar bazarının həcmi yalnız Avropada 15% illik artım templəri ilə xarakterizə olunur, 2019-ci ildə isə illik gəlir 13 milyard avro təşkil edirdisə, 2015-ci ildə isə cəmi 9,3 milyard avro təşkil edirdi. Qumar oyunlarının iqtisadi əhəmiyyəti Avropa Birliyinə üzv dövlətlər üçün vergi daxil olmalarının böyük həcmi, iş yerlərinin yaradılması və bu sektorda innovasiyaların tətbiqi ilə əlaqədar artmaqda davam edir. Qumar oyunları və peşəkar idmanın birləşməsi bir tərəfdən idmanın sponsorluğunu təmin edir, digər tərəfdən isə qumar oyunları idmanla manipulyasiya edilməsi, pulların yuyulması və mərclərdən asılılıq kimi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər (Andreff, 1985: 23). Lakin, Avropa Birliyində onlayn qumar oyunlarının vahid qaydaları yoxdur. Onlayn qumar sürətlə inkişaf edən bir sənayedir, lakin hər bir dövlət öz bazarını tənzimləyir. Bazarın payının artması və onun ümumi qloballaşması ilə idman sənayesi yeni təhlükələrlə üzləşir, çünki gəlirlərin artmasını təmin etmək və itkilərin azaldılması üçün müvafiq həllər tapmaq lazımdır. Bu yeni təhlükələrdən biri idman bazarının qloballaşması, geniş idman mərc bazarı və onlayn mərc platformalarının və mobil tətbiqlərinin tətbiqindən sonra mərc bazarının genişləndirilməsi ilə bağlı cinayət fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxan mərclərlə bağlı idmanın manipulyasiyasıdır (Berentsen, 2002, 34). Bu yenilik onun qlobal miqyasda bazar payını artırır, həm də idman manipulyasiyası, pulların yuyulması, vergidən yayınma və digər cinayət fəaliyyəti üçün mütəşəkkil cinayətkarlıq idmanın istismarını bir növ asanlaşdırır. Mərclərlə bağlı idmanın tənzimlənməsi (bundan sonra-müqavilə oyunları) idmanın rəqabət xarakterini tamamilə təhrif edir, onun dəyərini azaldır və onun sosial və təhsil təsirini azaldır. Hər il müqavilə ilə bağlı çoxlu sayda oyun halları göstərir ki, bütün maraqlı tərəflərin (dövlət orqanları, idman təşkilatları və bukmeker şirkətləri) vahid və effektiv reaksiyası vacibdir.

Əksər hallarda idman yarışlarının manipulyasiyası tez mənfəət üçün dərəcələrlə və təqiblərlə bağlıdır. Tez-tez Beynəlxalq Cinayət Sindikatları tərəfindən pulların yuyulması metodu kimi istifadə olunur (Ajzen, 2011: 14). Əhəmiyyətli dərəcədə təhlükəsiz seçki dərəcələri ilə mərc bir tərəfdən böyük bir mənfəətə, digər tərəfdən isə mərc bazarının likvidliliyi və mərc platformaları vasitəsilə beynəlxalq səviyyədə asanlıqla əldə edilə biləcəyi faktına görə pul yuyulması ilə nəticələnə bilər. Bu, azart oyunlarının təbiətini və pulun oynanılmasını qeyri-müəyyən nəticələrə gətirib çıxaran hadisəyə dəyişir və onu yüksək rentabelli cinayət fəaliyyətinə çevirir. İdman manipulyatorları təşkil edilmiş idman yarışlarına aid idman yarışlarının iştirakçılarını, vəzifəli şəxsləri və digər tərəfləri cəlb etməklə itki riskini minimuma endirirlər. Daha dəqiq olmaq üçün, pul yuyulması metodu kimi müqavilə oyunları istifadə əhəmiyyətli dərəcədə riskini artırır. Tipik korrupsiya davranışından irəli gələrək, idman manipulyasiyaları müasir idmana təsir edən, rəqabəti aradan qaldırmağa və oyunda qələbə qazanmaq arzusunu aradan qaldırmağa çalışan dünya idmanına çevrilmişdir. Müqavilə oyunlarının daha bir aspekti və onların yaranması, idmanın bütövlüyünə qlobal təhlükə kimi, Avropada bukmeker şirkətlərinin tez-tez vergi sığınacaq sahəsində yaradılmasıdırki, burada Avropa Birliyinin qaydaları və idman yarışlarının manipulyasiyası ilə bağlı Avropa Konvensiyası təsir göstərmir, qumar oyunları icazə verilir, azart oyunları pis tənzimlənir və ya nəzarət edilmir, Beynəlxalq Koordinasiya və informasiya mübadiləsi isə hüquq-mühafizə orqanları arasında kifayət qədər deyildir. Məsələn, Gibraltar

(Böyük Britaniya) 14 Onlayn qumar lisenziyası verib, Alderney (Guernsey) - 58, Isle Of Man (Böyük Britaniya) - 46, Cagayan (Filippin) - 68, Malta-86, Curacao (Hollandiya) - 17, Antigua And Barbuda-5 və Kanavake (Kanada) - 40 (İdman yarışlarının manipulyasiyasına dair, Avropa Konvensiyası).

Beləliklə, bu mərclər üçün sığınacaqlar yalnız idman sənayesinin gəlirlərinə mənfi təsir göstərən və Avropa İttifaqının və Avropa Şurasının, dövlətlərin, idman klubların, sponsorların, medianın, özəl idman şirkətlərin, beynəlxalq təşkilatların, idman idarə və cəmiyyətlərin, bukmeker şirkətləri kimi milli təşkilatların da daxil olmaqla, bütün maraqlı tərəflərə toxunan qlobal idman bütövlüyü təhlükəsi kimi yaranmış idman yarışlarının manipulyasiyası ilə təmin olunurlar. Bu, bütün fərdi və komanda idman yarışlarını həmçinin idmançılar, məşqçilər, hakimlər və digər idman cinayətkarlarınıda əhatə edir. Bu təhlükənin işığında idmanı idarə edən təşkilat, dövlət orqanları və bukmeker şirkətləri müqavilə oyunları konsepsiyalarının neytrallaşdırılması üçün uzunmüddətli həll yaratmağa çalışırlar (Abbott, Sheehan Haberfeld, 2013: 31). Qumar oyunlarından və mənfi nəticələrdən (müqavilə oyunları, pulların yuyulması və dərəcələrdən asılılıq) həmçinin mənfəət (lisenziyalardan, idarəetmə və vergilərdən mənfəət) digər dövlətlər üçündə qalır.

Bundan əlavə**,** son illərdə idman hadisələrinin illik sayında sürətli artım müşahidə olunur, buna görə idman mərc bazarı artmaqdadır. Hüquqi mühitdə fəaliyyət göstərən mərc bazarı idman yarışlarının manipulyasiyasına ən çox meyilli bazarlardan biridir. Qlobal bir bazar halına gəlir və onun məhsulları mərc şirkətlərinin onlayn platforması və mobil qurğular və tətbiqlərin daha geniş istifadəsi sayəsində dünyanın hər yerində müştərilərə təqdim olunur. Eyni zamanda, yüksək səmərəli idmançıların əmək bazarı və idman klublarının maliyyələşdirilməsi qloballaşır. İdman klublarında, idman federasiyalarında və dövlət orqanlarında korrupsiya daha bir risk amilidir və bu hadisənin inkişafı üçün şərait yaradır (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 27). İdmanla manipulyasiya edilməsi idmanın sosial rolunu zəiflədir. Onun təhsil aspektini vurğulamaq lazımdır, idman da mədəni və öyrədici rolunu oynayır və ölkələr arasında xarici münasibətləri asanlaşdırır. Eyni zamanda, bu, sosial birliyə və daha çox inteqrasiya olunmuş cəmiyyətlərə kömək edir. Bir çox ölkələr sosial inteqrasiya və bərabər imkanlar üçün idman potensialından istifadə edirlər. İdman manipulyasiyalarına qarşı mübarizədə əsas iştirakçıların rolunu qiymətləndirmək üçün onların hər birinin əsas məqsədlərini eyni zamanda müəyyən etmək lazımdır. Öz maliyyə maraqlarının qorunması, dələduzluq riskinin minimallaşdırılması, vergi və yığımların ödənilməsindən yayınma, həmçinin mənfəətin artırılması bukmeker şirkətlərinin əsas məqsədləridir. İdman rəhbər təşkilatları milli və beynəlxalq koordinasiyanın və standartlaşdırılmış qaydaların xüsusi idman intizamının qayğısına qalırlar. Digər tərəfdən, dövlət orqanları idmanla bağlı ola biləcək cinayətkar və qeyri-qanuni fəaliyyətlə mübarizə aparmalıdırlar. Bu yeni hadisəyə qarşı mübarizə məqsədilə bütün əsas fəaliyyət göstərən şəxslər davranış kodeksi, rəhbər prinsiplər, normativ aktlar, qarşılıqlı anlaşma memorandumları və yumşaq hüquq kimi bir çox hüquqi vasitələr qəbul etmiş, idman manipulyasiyaları və onların idman sənayesi və dövlət orqanları üçün nəticələri ilə səmərəli mübarizənin əsasını qoymuşlar. Manipulyasiya edilən idman yarışlarında iştirak edən idmançılar və idman klubları üçün ciddi sanksiyalara səbəb olabilər. Məsələn, idmanla bağlı istənilən tədbirlərdə iştiraka qadağa, cərimələr və ya hətta məsuliyyətli subyektlər üçün həbs qərarı. Sürətlə artan onlayn mərc bazarının praktiki nəticələri onlayn mərc platformaları vasitəsilə yarışların fiksassiyası və pulların yuyulmasıdır. Bukmekerlərin cinayət və ya idman intizam qanunvericiliyi olmadan manipulyasiya edilən idman yarışlarına necə reaksiya verəcəyi, onların yeganə alətləri mərc əmsalları olduqda bilinir. Əlbəttə ki, onlar şanslarını azalda bilər, seçkiləri birləşdirmək, mərc limitlərini təyin etmək və ya hətta mərc siyahılarından idman hadisəsini aradan qaldırmaq kimi yollara əl ata bilərlər. Mərc sənayesi eyni bazarda daha səmərəli işləmək üçün idmanda dürüstlük tələb edir. Müqavilə oyunları ilə bağlı qalmaqal yaranarsa, lisenziyalı bukmeker şirkətləri zərər çəkdikləri və müştərilərini itirdikləri üçün əziyyət çəkirlər. Bundan əlavə, lisenziyalı mərc şirkətlərinin əksəriyyəti fond birjalarında siyahıya alınır və rüşvət və müqavilə yarışlarını dayandırmaq üçün maraqlıdırlar (Abbott, Sheehan, Haberfeld, 2013: 29). Bukmeker şirkətləri peşəkar idmanın əsas sponsorudur, kommersiya tərəfdaşlıq sazişləri isə artmaqda davam edir. Bütün idman kifayət qədər gəlirli deyil, çünki bir çox hallarda sponsorluq idman bütövlüyünü qorumaq üçün yeganə yoldur. Onlayn idman mərcində böyük bir artım var və onlar mobil tətbiqlərin və onlayn mərc real vaxtda tətbiq olunmasından sonra yeni bazarlara çıxırlar, lakin onlayn

platformalar və mobil tətbiqlər dünyasında idman manipulyasiyalarının qarşısını almaq üçün tənzimləyici çərçivə hazırda hazır deyil. Platforma mərcləri üçün platformaların görünüşü (uzaq qumar oyunları) və son nəticə ilə əlaqəli olmayan yeni seçkilər bazarının genişləndirilməsi ilə fərdi seçkiləri manipulyasiya etmək və qeyd etmək daha asan olur. “İdman yarışlarının manipulyasiyası haqqında” Avropa Konvensiyası (bundan sonra: İMAK) 2014-cü ildə Maqqlingen/Makolində, İsveçrədə imzalanıb və Avropada müqavilə oyunları ilə mübarizə sahəsində Avropa Şurasının ilk çoxtərəfli hüquqi aktıdır. Üzv dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunduqdan və qüvvəyə mindikdən sonra, müqavilə oyunları ilə mübarizə aparmaq üçün səmərəli qanunvericilik bazasını təmin etməlidir, o cümlədən, həm də idman manipulyasiyalarına qarşı mübarizədə üç əsas subyektlər arasında milli və beynəlxalq əməkdaşlıq səviyyəsində effektiv struktur yaratmalıdır: dövlət orqanları, idman təşkilatları və bukmeker şirkətləri (Bourg, 1994: 45). İMAK-nin digər əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Avropa İttifaqının distansion onlayn dərəcələrinin mübahisəli bazarını tənzimləməyə çalışır, burada dəqiq müəyyən çərçivə yoxdur və buna görə də hüquqi qeyri-sabitlik mövcuddur.

Eyni zamanda, İMAK sadəcə bir baza qurur, lakin idman hadisələrinin müəyyən edilə biləcəyini və maraqlı tərəfləri narahat edən əlamətləri göstərmək üçün mərc bazarlarında hərəkət nisbətlərini izləyən mərc monitorinq sistemlərinin rolunu kifayət qədər həyata keçirmir. "Şübhəli idman mərcləri" və "qeyri-müntəzəm idman mərcləri" təriflərinin tətbiqi uyğun bir ilk addımdır, buna baxmayaraq intizam və cinayət qanunvericiliyi idman manipulyasiyası üçün cəza vermək üçün kifayət qədər sübutlara ehtiyac duyur. Onlar, görünür, idman manipulyasiyalarına qarşı mübarizə mexanizminin işlənib hazırlanmış yeni elementidir və aydındır ki, onlar idman manipulyasiyalarının qarşısının alınması, aşkarlanması və cəzalandırılması üzrə səmərəli tədbir olacaqlar. Dağıdıcı yenilikləri aşkar etmək, qarşısını almaq və fırıldaqçılığı sübut etmək üçün istifadə etmək indi yaşadığımız yeni innovasiya dünyasının nəticəsidir və mərc monitorinq sistemləri mərc sənayesinin əsasını təşkil edir (Balsdon, Fong, Thayer, 2007: 19-38).

1. İdman manipulyasiyalarının tərifi

İMAK subyektlər tərəfindən həyata keçirilən hərəkətlərin geniş aspektlərini əhatə edən idman yarışlarının manipulyasiyasının müvafiq hüquqi tərifini verməyə çalışır. Konvensiya İdman manipulyasiyasını yuxarıda adı çəkilən idman yarışının bütün və ya bir hissəsinin aradan qaldırılması məqsədi ilə idman yarışının nəticəsinin və ya gedişinin lazımınca dəyişdirilməməsinə yönəldilmiş beynəlxalq saziş, hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi müəyyən edir (özünüz və ya başqaları üçün əsassız fayda əldə etmək). Qərardadda mərc məqsədləri üçün idman manipulyasiyalarının maliyyə mənfəəti ilə müşayiət olunmalı olduğu və bu yolla da idmanla bağlı manipulyasiyalar nəzərdə tutulur. Bir neçə hallarda özünü bir növ ehtiva edən idman manipulyasiyasında sadalanılacaq əsas xüsusiyyətləri müşahidə edə bilərsiniz: oyunu və ya oyun mərhələsini qəsdən itirmək, qəsdən rəqib uğursuzluğu və ya yarışın başa çatmasından əvvəl yanlış heç-heçə, yarışda xüsusi element təyinatı, hakim və/və ya yarışın digər rəsmi şəxsləri tərəfindən idman qaydalarını təyin etmək və oyuna müdaxilə etmək, ödənişli əhatə dairəsi və ya avadanlıq (Allen, 2002: 32).

İdman manipulyasiyalarının əsas nəticələri ondan ibarətdir ki, onlar rəqabəti dağıdırlar və idman tədbirlərinin sosial və təhsil təsirini pozurlar. Hal-hazırda idman təşkilatlarının tənzimlənməsi, araşdırmaların aparılması imkanları və intizam sanksiyaları (qadağalar, istisnalar və cərimələr) idman manipulyasiyalarının qarşısının alınması, aşkarlanması və idarə olunması üçün kifayət qədər effektiv deyildir. Bolqarıstanın Cinayət Məcəlləsinin İMAK-a uyğun olaraq idman manipulyasiyaları haqqında xüsusi cinayət müddəasını ehtiva edir. O, idman manipulyasiyasını "zorakılıq, aldatma, hədə-qorxu və ya digər hüquqazidd vasitələrdən istifadə, digər şəxsin idman təşkilatının keçirdiyi idman tədbirinin inkişafına və ya nəticəsinə təsir etmək barədə əqidəsi və yaxud çatmayan istək və ya fayda qəbul etməsi, yaxud təsir göstərmək məqsədi ilə və ya idman tədbirinin inkişafına və ya nəticəsinə təsir göstərmək məqsədi ilə səmərə barəsində təklif və ya vədlər qəbul etməsi" yolu ilə törədilən cinayət kimi müəyyən edir. Almaniyanın Cinayət Məcəlləsində İdman manipulyasiyaları 263-cü bölümü əhatə edir və "özü və ya üçüncü şəxs üçün qanunsuz qazanc əldə etmək məqsədi ilə başqa şəxsin əmlakına ziyan vuran və ya onu

dəstəkləyərək, yalan faktlarla iddia edərək və ya həqiqi faktları təhrif edərək və ya gizlədərək" kimi belə bir anlayış verilir. Qumar ənənələrinə görə Birləşmiş Krallıq yaxşı hüquqi bazaya malikdir və qumar haqqında Britaniya Qanunu İdman manipulyasiyalarını "azart oyunlarında dələduzluq və ya azart oyunlarında aldatmaq üçün başqa şəxsin şansının artırılması" kimi müəyyən edir. Qanun həmçinin zəncirvari hədiyyələrin sxemini qumar manipulyasiyasından maliyyə fayda əldə etmək üçün alternativ bir yol kimi müəyyən edir. İdman oyunlarının tənzimlənməsinin təhlükəsinin artırmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, mərc operatorları maliyyə zərəri daşıyırlar, transmilli cinayətkar sindikatlarda iştirak edirlər və pulların yuyulmasının potensial mexanizmidir (Abbott, Sheehan, Haberfeld, 2013: 11). İdman manipulyasiyası Almaniyanın cinayət məcəlləsinin dələduzluq kimi təsiri altına düşür və Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq, dələduzluq və idman yarışlarının manipulyasiyası arasında fərq yoxdur.Eyni vəziyyət Birləşmiş Krallıqda da belədir ki, idmanla manipulyasiya qumar oyunlarında fırıldaqçılıq kimi nəzərdə tutulur və digər qeyri-qanuni qumar oyunları ilə birlikdə dayanır. Yalnız Bolqarıstan cinayət qanunvericiliyi müqavilə oyunlarının qanunvericilik inkişaf meyarlarına ciddi şəkildə uyğun gəlir və onu ayrı bir cinayət kimi həyata keçirir və hər bir iştirakçı və müqavilə oyunlarının ümumi tərkibinin xüsusi rolunu təsvir etməyə çalışır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də idman yarışlarında manipulyasiya cinayət əməli ayrıca bir cinayət əməli kimi göstərilmişdir. Belə ki, həmin məcəllənin "İqtisadi sahədə cinayətlər" başlıqlı IX bölməsində "İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər" başlıqlı XXIV fəsilində "İdman yarışlarının manipulyasiyası" başlıqlı 192-2-ci maddəsi həmin cinayət əməlinə həsr edilmişdir. Həmin maddənin dispozisyasında manipulyasiyanın bir növ anlayışı verilməklə" İdman yarışlarının manipulyasiyası məqsədi ilə idmançıya, idman hakiminə, məşqçiyə, sponsora və ya digər şəxsə onun özü və ya üçüncü şəxslər üçün birbaşa və ya dolayı yolla, şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə, maddi və ya sair nemət, imtiyaz və ya güzəşt təklif olunması, vəd edilməsi və ya verilməsi" kimi göstərilmişdir. Bütün bu hal Azərbaycan respublikasının idmanın inkişafına həmçinin hər bir sahədə olduğu kimi idmanda da şəffaflığın təminatı kimi həmin cinayət əməlinə ayrıca bir şərh verməklə cinayət məcəlləsində təsbit etmişdir (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2-192).

2. İdmanla və idman dərəcələrinin əldə edilməsi ilə bağlı manipulyasiya

Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilə ilə bağlı yarışların iki əsas forması mövcuddur: idmanla bağlı forma və mərclərlə bağlı forma. İdmanın motivasiyalı forması şəxsi mənfəətə can atan idmançılara aiddir. Məsələn, bir turnirdə onların tərəqqi və ya onların klub üçün digər üstünlükləri. Müqavilə yarışlarının bu forması turnirin reqlamentindən asılıdır, Məsələn, əgər komanda və ya oyunçu turnirin növbəti mərhələsinə keçmək üçün kifayət qədər xal toplamışsa onda turnirin ümumi sxemi əvvəlcədən bilinmiş və növbəti mərhələdə rəqiblərini artqı tanımış olurlar. İdmançılar növbəti mərhələdə rəqibin daha əlverişli olması səbəbindən konkret yarışda məğlubiyyət haqqında qərar qəbul edə bilərlər. İdman motivləri ilə motivasiya edilən digər forma, sponsorluq, kommersiya müqavilələri üçün müqavilələrin maliyyə gəlirlərini təqib edən elit idman liqasında tamaşaların qorunması ilə bağlı ola bilər. Məsələn, Almaniya Avstriyaya qarşı Dünya Çempionatında 1982 ci ildə olan rüsvayçılıq. İdmanı tənzimləyən intizam qaydaları, yalnız idman motivli formada effektiv şəkildə əhatə edə bilər. İdman manipulyasiyalarının bu forması translyasiya cinayət sindikatlarının təsiri altında deyil və oyun yalnız insayderlər tərəfindən manipulyasiya edilir (Hockey League, Journal of Sports Economics, 43). Müxtəlif sanksiyalar cərimədən ömürlük idman qadağasına qədər dəyişir. Mərc monitorinq sistemləri müqavilə oyunları ilə bağlı qeyri-müntəzəm və ya şübhəli bahis modellərini aşkar etmək üçün alqoritmlərdən istifadə edən texniki sistemlərdir. Onlar milli və beynəlxalq mərc bazarlarında dərəcələrin dərəcələri haqqında məlumatın öncədən axınlarını təhlil edirlər və maliyyə riski verilmiş həddi aşdığından onların əksəriyyəti mümkün manipulyasiyaları aşkar edirlər. Mərc monitorinqi sistemlərini kəşfiyyat məlumatlarından və digər müvafiq məlumatlardan məlumatları təhlil edən bildiriş sistemlərindən fərqləndirməliyik (Andreff, 1985: 41). Mərc monitorinq sistemləri iki fərqli yanaşmadan istifadə edir: dolayı və birbaşa. Dolayı

yanaşma, birbaşa yanaşma mərc hesabının səviyyəsinə əsaslanaraq, bütün bazarda hərəkət dərəcələri və həcmlərdən istifadə edir. Qeyri-müntəzəm mərc modellərini aşkar etmək üçün istifadə olunan ən əhəmiyyətli alqoritmlər verilmiş həddi aşan oyundan əvvəl əmsalların əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi müştərilərin mərc bazarında baş verən əmsallara əməl etmədiyini və bir şeyin baş verdiyini göstərir (Berentsen, 2002: 57). İki amil dəyişikliyi arasında yarışın müvəqqəti pəncərəsi, oyunda mövcud əmsallar və hesablanmış əmsalların əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi, bu mərc üçün əhəmiyyətli həcm, mərc operatorları mərc əmsallarının hesablanması üçün ölçü vahidi, mərclərin müvəqqəti paylanması, mərclərin coğrafi quruluşu, son nəticə bazarının dəyişməsi, tək mərclərin sayının dəyişməsi, operatorların sayı mərclərin siyahısından çıxarılmışdır. İdman Arbitraj Məhkəməsi bir neçə intizam məhkəmələrində kifayət qədər sübut kimi qeyd olunan meyar və ölçülərdən istifadə etmiş olur.

Nəticə

Tipik korrupsiya davranışı kimi meydana çıxan idman manipulyasiyaları müasir idmana ciddi təhlükə yaradır. İnsayderlərin (oyunçuların və vəzifəli şəxslərin) və transmilli cinayətkar sindikatların iştirakı, idman idarəetmə orqanlarının intizam sanksiyaları vasitəsilə bununla mübarizə edə bilməməsinə gətirib çıxarır. Mərclərlə bağlı idman manipulyasiyaları və ya müqavilə oyunları iqtisadi və sosial təsir göstərir. Bu, bir tərəfdən bukmeker şirkətlərinin, idman klublarının, dövlət və idman təşkilatlarının gəlirlərinə təsir edir, digər tərəfdən isə cəmiyyətə mənfi təsir göstərir (Bədən tərbiyəsi və idman haqqında, Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

Bu, oyunçuların elementə və ya oyunun nəticəsinə transmilli cinayətkar sindikatlardan manipulyatorların xeyrinə təsir göstərməsi və qəbul etməsi ilə bağlıdır. Manipulyatorlar böyük mənfəət əldə etmək üçün sabit oyun üçün əhəmiyyətli pul məbləği qoyurlar. İMAK-ın idman manipulyasiyasını effektiv şəkildə müəyyən etməyə və bu fenomenlə beynəlxalq mübarizəni birləşdirməyə çalışır. Hal-hazırda bəzi ölkələr cinayət qanunvericiliyinə xüsusi cinayət kimi idman manipulyasiyası daxil etsədə, lakin ölkələrin əksəriyyətində fırıldaqçılıq və rüşvət onların qüvvədə olan qanunvericilikdən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır. Müqavilə oyunları idmanla əlaqəli manipulyasiyaların mənfi təsirlərini aşır və bu baxımdan hüquq-mühafizə orqanlarının reaksiyasını tələb edir (Becker, 1968: 169-217).

Bu qədər sayda iştirakçının müqavilə oyunları ilə mübarizəyə cəlb edilməsi onun müasir idman üçün nəticələrinin ciddiliyindən xəbər verir. Bu fenomenlə mübarizə aparmaq üçün bir çox maliyyə resurslarından istifadə edilməsi o deməkdir ki, dövlət və təşkilatlar bu məbləğlərin müəyyən məbləğini müəyyən formada bərpa etməlidirlər, çünki idman manipulyasiyaları ilə mübarizə maliyyələşdirilməli əks halda effektiv mübarizədən belə söhbət gedə bilməz.

References

1. Allen, W. (2002). Crime, Punishment, and Recidivism: Lessons from the National.
2. Andreff, W. (1985). Le muscle et la machine: le dialogue entre le sport et l'innovation, Culture Technique, n°13, 38-61.
3. Berentsen, A. (2002). The Economics of Doping, European Journal of Political Economy. 18, 27-109.
4. Ajzen, I. (2011). The theory of planned behavior. Organization behavior And Human Decision Processes 50, 211 p.
5. "İdman yarışlarının manipulyasiyasına dair" Avropa Konvensiyası.
6. Abbott, J., Sheehan, D., Haberfeld, M. (2013). Match-Fixing in Football, in: eds., Match-Fixing in International Sports: Existing Processes, Law Enforcement, and Prevention Strategies, Heidelberg: Springer.
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi.
8. Bourg, J. (1994), L'argent fou du sport, Paris: La Table Ronde.
9. Balsdon, E., Fong, L., Thayer, M. (2007). Corruption in College Basketball? Evidence of Tanking in Post-season Conference Tournaments, Journal of Sports Economics, 8 (1), 19-38.

10. Hockey League, Journal of Sports Economics, 3 (1), 39-60.
11. "Bədən tərbiyəsi və idman haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
12. Becker, G. (1968).Crime and Punishment: An Economic Approach, Journal of Political Economy, 76, 169-217.

Göndərildi: 02.10.2021 Qəbul edildi: 12.12.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/25-29

İnsaf Elşən qızı Calalova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
insaf.jalalova@gmail.com

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ PAYI. AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSLƏRİ

Xülasə

Kənd təsərrüfatı ölkəmizin sosial-iqtisadi, ərzaq problemlərinin həllində, əhalinin məşğulluğunda mühüm rol oynayır. Son zamanlar baş verən iqtisadi böhranlar, neft sektorunun geriliyi Azərbaycan iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərib. Ona görə də ölkəmizdə son vaxtlar qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirilir. Müasir dövrdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatının əmək tutumlu sahələri inkişaf etdirilir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensial var. Müstəqillik illərindən başlayaraq kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu artıb.

Açar sözlər: *əməktutumlu kənd təsərrüfatı sahələri, əkinçilik, heyvandarlıq, Aqrar Sənaye Kompleksləri, aqroparklar*

Insaf Elshan Jalalova
Baku State University
master student
insaf.jalalova@gmail.com

The share of agriculture in the Azerbaijani economy

Abstract

Agriculture plays an important role in solving the socio-economic and food problems of our country, as well as in employment. Recent economic crises and the backwardness of the oil sector have also had a negative impact on the Azerbaijani economy. Therefore, our country has recently been paying attention to the development of the non-oil sector. In modern times, labor-intensive areas of agriculture are being developed in our country. There is great potential for agricultural development in Azerbaijan.Since the years of independence, gross agricultural output has increased.

Keywords: *labor-intensive agriculture, agriculture, animal husbandry, Agrarian-Industrial Complexes, agro-parks*

Giriş

Kənd təsərrüfatı ölkəmizin sosial-iqtisadi və ərzaq problemlərinin həllində, həmçinin əhalinin məşğulluğunda böyük rol oynayır. Son dövrlər baş verən iqtisadi böhranlar, neft sektorunda gerilik Azərbaycan iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərmişdir. Buna görə də ölkəmizdə son dövrlər qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirilir. Müasir dövrdə respublikamızda kənd təsərrüfatının əməktutumlu sahələri inkişaf etdirilir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün potensial böyükdür. Müstəqillik illərindən başlayaraq kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı artmağa başlamışdır.

Ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi hər il artmaqdadır. Xüsusən də qeyri-neft sektorunun inkişafı fonunda respublikamızda kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirilir. 2016-cı ildə ÜDM həcmində azalma müşahidə olunsa da, ÜDM-də kənd təsərrüfatı məhsullarının artımını müşahidə edə bilərik (National Atlas of the Republic of Azerbaijan, 2014). Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, həmçinin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində, əhalinin məşğulluğu problemlərinin həllində kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ölkəmizdə bitkiçilik sahəsi həm dəmyə, həm də suvarma şəraitində inkişaf etdirilir. Kənd təsərrüfatı məhsul yığımında ölkə iqtisadiyyatında əsas yeri dənli bitkilər – taxılçılıq tutur. Ölkəmizdə taxıla olan tələbat 17 mln. ton təşkil edir. İl ərzində yığılan məhsul isə 2.9 mln. ton təşkil edir. Lakin, yığılan məhsulun bir hissəsi heyvandarlıq sahəsini yemlə təmin etməyə sərf edilir. Buna görə də xarici ölkələrdən taxıl idxal etmək zərurəti yaranır.

Əkinçilik sahəsində dənli bitkilərdən sonra ikinci yeri texniki bitkilərin əkini tutur. Aparıcı sahə olan pambıqçılıq, əsasən Aran iqtisadi rayonundan geniş yayılmışdır. Həmçinin, Aran rayonlarında pambıq emalı zavodları da istifadəyə verilmişdir. Üzüm istehsalına görə də ölkəmiz fərqlənir. Şərab istehsalı üçün xammal olan üzüm bitkisinin yığımı illik 160 min ton təşkil edir (State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, 2019).

Son dövrlər Mərkəzi Aran və Naxçıvanda şəkər çuğunduru əkin sahələri genişləndirilir. Həmçinin ölkə iqtisadiyyatında çayçılıq, tütünçülük də əsas sahələrdir. Həmçinin, quru-subtropik meyvəçilik, Lənkəranda isə rütubətli subtropik meyvəçilik inkişaf etdirilir.

Kənd təsərrüfatının digər əhəmiyyətli sahəsi heyvandarlıqdır. Heyvandarlıq sahəsi əsasən, taxılçılıq rayonlarında inkişaf etmişdir. Heyvandarlığın qoyunçuluq sahəsi yay və qış otlaqları yayılmış sahələrdə inkişaf etdirilir.Respublikamızda heyvandarlıq məhsulları ilə tələbat tamödənilməsə də, bu sahə inkişaf etdirilir.

Məhsulun adı	2016-cı ilin yanvar-iyun ayları		2015-ci ilin yanvar-iyun ayları		Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbəti, %-lə	
	miqdarı (ton)	məbləği (min ABŞ dolları)	miqdarı (ton)	məbləği (min ABŞ dolları)	Miqdara görə	məbləğə görə
Tərəvəz	129263.4	99363.5	99817.3	72626.0	129.5	136.8
Meyvə	36511.6	67142.2	32676.1	52887.1	111.7	127.0
Tütünxammalı	1324.7	5343.4	844.1	3095.3	156.9	172.6
Pambıq	8086.8	12642.1	3944.7	6136.8	2.1 d.	2.1 d.
Gön-dərixammalı (min ədəd)	6029.5	5465.2	5169.9	7534.5	116.6	72.5
Digər	293.6	263.2	124.3	228.6	2.4 d.	115.1
Cəmi		**190220.6**		**142508.3**		133.5

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək və rəqabətədavamlı kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac etmək üçün Aqrar Sənaye Komplekslərinin yaradılmasına diqqət yetirilir. Aqrar Sənaye Kompleksləri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı üzrə əlaqəli olan kənd təsərrüftı və sənaye müəssisələrinin birləşməsidir. Aqrar Sənaye Kompleksləri əhalinin artan ərzaq tələbatının ödənilməsində, heyvandarlığın yem məhsulları ilə təminatında, həmçinin müxtəlif sənaye sahələrinin xammalla təmin edilməsində mühüm rol oynayır (Tanriverdiyev, 2002). Respublikamızda da Cənubi Qafqazın ilk və ən böyük aqroparkı olan Şəmkir Aqroparkı yaradılmışdır. Şəmkir Aqroparkında mərkəzləşdirilmiş, inteqrasiya olunmuş elektron tərəzi, müasir laboratoriyalar, mikrobioloji analiz sistemi, saxlama müddəti və saxlama şəraitini müəyyən edən texnoloji kart sistemi yaradılmışdır. Aqroparkda Cənubi Qafqaz regionunda ilk A klass soyuducu anbarlar, hava təmizləmə sistemləri, avtomatlaşdırılmış saxlama sistemləri mövcuddur.Belə müasir aqroparkın ölkə ərazisində yaradılması onun kənd təsərrüfatı əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Şəkil 1. Şəmkir Aqropark Kompleksi

Azərbaycanın iqtisadiyyatında mühüm yer tutan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsulları idxal edən ölkədən ixrac edən ğlkəyə çevrilməsi müasir dövrdə qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biridir. Bunun üçün də kənd təsərrüfatı potensialı yüksək olan rayonlar yaxşı öyrənilməli, relyefin morfometrik göstəriciləri nəzərə alınaraq, burada yeni Aqrar Sənaye Kompleksləri yaradılmalıdır.

Respublikamızda Aqrar Sənaye Komplekslərinin yaradılması üçün əlverişli şərait vardır. Burada istər iqlim şəraiti, istərsə də, daxili sular, hidrotexniki qurğuların mövcudluğu, həmçinin əhalinin əmək vərdişləri kənd təsərrüfatının inkişafı üçün şərait yaradır. Aqrar Sənaye Komplekslərinin yaradılması ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən ölkəyə çevrilməyimiz, həmçinin əhalinin fasiləsiz ərzaq tələbatının ödənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir (Verdiyev, Abbasov: 1994).

Müasir dövrdə iqtisadi islahatların əsas istiqaməti də məhz Aqrar Sənaye Komplekslərinin yaradılmasıdır. Bu komplekslər respublikamızın ərzaq bazasının formalaşmasına,ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına təkan verir. Respublika ərazisində də relyef şəraiti, yarımsəhra quru-çöl iqlimi, su anbarlarının, suvarma kanalların, bir çox hidrotexniki qurğuların mövcudluğu, həmçinin əhalinin əmək vərdişləri və tələbat Aqrar Sənaye Komplekslərinin yaradılmasına təkan verir.

Şəkil 2. Şəmkir Aqroparkında əkin sahələri

Respublikamızda əksər ərazilərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı üzrə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə yerləşən kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin yaradılması üçün əlverişli şərait vardır. ASK-lər yaratmaqla əhalinin ərzaqla olan tələbatını fasiləsiz şəkildə ödəməyə nail olmaq mümkündür. Həmçinin, heyvandarlıq sahələrini yemlə də təmin etmək üçün ASK-lər olduqca əhəmiyyətə malikdir. Sənaye sahələrinin müxtəlif xammallarla da təmin etmək olar. Ərazidə kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına nail olmaq, aqrotexniki tədbirlərdən istifadə etmək lazımdır (5).

Respublikamızda kənd təsərrüfatının yüksək inkişafına maneə olan bir sıra amillər də mövcuddur. Kənd təsərrüftaının inkişafına mənfi təsir göstərən əsas amillərdən biri də antropogen təsirdir. İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində relyefə təsiri də xeyli artmışdır. Düzənliklərdə əkinçiliyin inkişafı fonunda yaradılan suvarma sistemləri də antropogen təsiri gücləndirmişdir. Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində istifadə olunan müasir texnika da relyefə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Burada eroziya prosesi sürətlənmişdir (6). Yaradılan antropogen formalara kanallar, arxlar, kollektorlar, su anbarlarını misal göstərə bilərik. Həmçinin, insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış bir sıra hidrotexniki qurğuların tikintisi torpaq, qurutun yerinin dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Mingəçevir, Şəmkir su anbarlarının yaradılması Kür ətrafında yayılan tuğay meşələrinin məhvinə, torpaqların su altında qalmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin kanallar, arxların çəkilməsi, intensiv suvarma əkinçiliyinin inkişafı yeraltı suların səviyyəsinin qalxmasına səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində torpaqların şoranlaşmasına və məhsuldarlığının aşağı düşməsinə təsir göstərmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunması üçün torpaqların məhsuldarlığının artırılması vacibdir. Bunun üçün də rayon ərazisində meliorasiya tədbirləri görülməlidir (7).

Torpaqların şoranlaşması əsas ekoloji problemlərdən biridir. Suvarmanın düzgün aparılmaması, su anbarları və suvarma kanallarından sızan sular, yeraltı suların səthə yaxınlaşması və s. səbəblər torpaqların şoranlaşmasına, münbitliyinin azalmasına səbəb olur. Burada şoranlaşmanın bir çox növlərinə təsadüf olunur. Misal olaraq, delüvial, delüvial-prolüvial, deflyasion-akkumlyativ şoranlaşma növlərini göstərə bilərik. Suvarma kanallarında beton örtüklərin olmaması, suvarma məqsədi ilə sudan düzgün istifadə edilməməsi ərazidə qurunt sularını səthə yaxınlaşdırır ki, bu da sonda torpaqların şoranlaşması ilə nəticələnir. İqlimi quraq olan ərazilərdə isə buxarlanmanın kəmiyyəti yüksək olduğu üçün şoranlaşma prosesi intensivləşir. Rütubətin nisbətən çox olduğu dövrlərdə isə üst qatdakı duzlar azalır və şorakətli torpaqlar yaranır. Belə torpaqlarda humusun miqdarı çox az olur və əkinçilik üçün yararsız hala düşür. Torpaqların şoranlaşması problemini həll etmək üçün meliorasiya işləri aparılmalı, kanallarda beton örtüklər yaradılmalı, həmçinin kollektor-drenaj sistemindən istifadə olunmalıdır. Son dövrlərdə yaradılan Baş Mil kollektoru vasitəsi ilə Qarabağ maili düzənliyin torpaqlarının münbitliyi artırılmışdır (8).

Nəticə

Respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafına nail olmaq üçün torpaqların şoranlaşmasının qarşısını almaq, məhsuldarlığını artırmaq üçün kompleks tədbirlər görmək, əsasən kollektor-drenaj sistemini inkişaf etdirmək, suvarma kanallarına beton üzlüklər çəkmək olar. Həmçinin, kənd təsərrüfatının inkişafında müasir texnikada istifadə etmək, intensiv inkişafa əsaslanan aqrotexniki tədbirlər görmək vacibdir. Ölkəmizdə digər inzibati rayonlarda da Şəmkir aqroparkı kimi müasir Aqrar Sənaye Kompleksləri yaratmaq məqsədə uyğundur.

Ədəbiyyat

1. National Atlas of the Republic of Azerbaijan. (2014). Baku. 443 pages.
2. State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan.(2019). Agriculture of Azerbaijan. Baku.
3. Tanriverdiyev, X. (2002). Relief is a natural resource. Materials of the scientific-practical conference on "Hasan Aliyev and problems of sustainable development of the environment in Azerbaijan". Baku.
4. Verdiyev, A., Abbasov, B. (1994). Effectiveness of inter-sectoral integration relations in the Agrarian-Industrial Complex. Baku.
5. https://agroeconomics.az/pdf/6.pdf.
6. https://azerbaijan.az/information/405
7. https://republic.preslib.az/az_c3.html-
8. https://www.gaba.az/k%C9%99nd-t%C9%99s%C9%99rrufati-yuks%C9%99k-inkisaf-ed%C9%99n-olk%C9%99l%C9%99r/-in

Göndərildi: 15.09.2021 Qəbul edildi: 04.12.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/30-34

Müslim Vahid oğlu Nasiyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
mnesiyev@gmail.com

"SMART HOME" MODELLİ ALİ MƏKTƏB LABORATORİYASINDA TEMPRATURUN QEYDƏ ALINMASI ÜÇÜN NİZAMLAMA ALOQRİTMİNİN İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Tədqiqat işi "Ağıllı ev" tipli modellərdə temperatur qiymətlərinin ölçülməsi üsullarına və bu üsullar vasitəsilə alqoritmlərin yaradılmasına həsr edilmişdir. Problemi həll etmək üçün ən populyar çeşidləmə alqoritmləri təhlil edilmiş və nəticədə onların arasında ən sürətli və səmərəli üsullar aşkar edilmişdir. Seçilmiş çeşidləmə alqoritmləri c++ proqramlaşdırma dilində qurulmuş və sınaqdan keçirilmişdir. Arduino IDE-də sürətli çeşidləmə alqoritmləri yaradıldı və temperatur məlumatlarını qeyd edən cihaz quruldu. Bütün çeşidlənmiş massiv elementləri Excel Office proqramında vizuallaşdırılıb və iş prinsipi və alqoritmlərin sırası izah edilib. "Hollandiya Dövlət Bayrağı" alqoritminə əsaslanan 3-Way QiuckSort metodu çoxlu lazımsız elementləri olan massivlər üçün sınaqdan keçirilir.

Açar sözlər: *Arduino, sensorlar, QuickSort, nizamlama, dəyərlər, proqram kodu*

Muslim Vahid Nasiyev
Azerbaijan Technical University
master student
mnesiyev@gmail.com

Development of sorting algoritms for recording temperature in the university laboratory of the "Smart Home" model

Abstract

Research work has been devoted to the measurement methods of temperature values in "Smart Home" type models and creation of algorithms by means of these methods. To solve the problem, most popular sorting algorithms were analysed and as a result fastest and most efficient methods were spotted among them. Chosen sorting algorithms were built and tested in c++ programming language. Quick sort algorithms were created in Arduino IDE and temperature data logger device was constructed. All of the sorted array elements were visualised in Excel Office software and working prinsiple and order of algorithms were explained. 3-Way QiuckSort method based on "Dutch National Flag" algorithm is tested for arrays which have lots of redundant elements.

Keywords: *Arduino, sensors, QuickSort, sorting, parametrs, program code*

Giriş

Tətqiqat işi nizamlanma üsullarının araşdırılmasına və bu üsullardan istifadə edərək "Smart Home" modelli ali məktəb laboratoriyasında tempraturun qeydə alınması üçün alqoritminin qurulmasına həsr olunub.

Nizamlanma alqoritmlərinin aktuallılığı. Komputer elmlərində verilən bir qrup sayları kiçikdən böyüyə (və ya əksinə) nizamlayan alqoritmlərə nizamlama alqoritmləri deyilir.

Bu sıralama prosesini etmək üçün bir çox fərqli yol var, amma kompüter mühəndisliyinə əsasən, nəticələrin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayan iki performans kriteriyası var (Qurbanov, Məmmədov, Hüseynova, 2010: 169):

1. Yaddaşdan səmərəli istifadə (Memory efficiency)
2. Vaxtdan səmərəli istifadə (Time efficiency)

Tətqiqat işində verilənlərin strukturlaşmış növü olan massivlərin nizamlanma usulları və alqoritmləri araşdırılıb. Burada, iki ən geniş yayılmış "QuickSort" və "Dutch National Flag" nizamlama alqoritmlərinin tətbiqi ilə Arduino platformasında 1 saniyə aralıqlarla, "Smart Home" modelli ali məktəb laboratoriyasında ətraf mühitin temperaturunu ölçən və massivin daxilində yadda saxlayan qurğu yaratmışıq. Daha sonra bu dəyərlər massivin nizamlanması ilə birlikdə nizamlanır. Tempratur dəyərlərinin yekun nəticələrinə baxmaq və nizamlanma prosesini öyrənmək üçün aralıq mərhələlər və son nəticə ayrılıqda çapa verilir. Nəticələr daha sonra Excel proqramında xətti qrafiklər şəklində vizuallaşır (Kərimov, İbrahimzadə, 2011: 434).

Cəld nizamlama alqoritmlərin tərtibi. "quicksort" və "dutch national flag" alqoritmləri

Nizamlama alqoritmləri. Massivlərin nizamlanması komputerdə verilənləri səmərəli yerləşdirmək üçün ən çox istifadə olunan əməliyyatlardan biridir. Massivdəki elementlərin sırasını dəyişməklə massiv nizamlanır. Nizamlanma alqoritmi müəyyən bir massivin elementlərini müqayisə operatoruna uyğun olaraq yenidən təşkil etmək üçün istifadə olunur. Müqayisə operatoru verilənlərin müvafiq strukturunda elementlərin yeni nizamlanma sırasını təyin etmək üçün istifadə olunur. Nizamlanma əməliyyatı elementlərin kiçikdən böyüyə sıralanması və ya tərsinə yerinə yetirilə bilər. Simvol massivinin elementləri ASCII dəyərlərinin artması sırasına görə sıralanır. Yəni, daha az ASCII dəyəri olan simvol tipli element daha yüksək ASCII dəyərinə malik olan elementdən əvvəl yerləşdiriləcəkdir (Don, Johnson, 2015:552).

2 əsas nizamlama üsulu mövcuddur: xarici nizamlama və daxili nizamlama. Nizamlanmaq üçün lazım olan bütün məlumatlar bir anda yaddaşa yerləşdirilə bilməzsə, sıralama xarici sıralama adlanır. Xarici Nizamlama böyük miqdarda məlumat üçün istifadə olunur. Merge Sort nizamlama və onun çeşitləri adətən xarici sıralama üçün istifadə olunur. Sərt disk, CD-ROM, flash drive kimi xarici yaddaş qurğularında xarici nizamlanma metodu geniş istifadə olunur. Bütün məlumatlar proqramın istifadə etdiyi RAM yaddaşa yerləşdirildikdə, nizamlanma daxili sıralama kimi adlandırılır. Bir neçə nizamlama alqoritmləri işlənmişdir. Bunlara misal olaraq, Selection Sort, Bubble Sort, İnsertion Sort, Comb Sort, Tree Sort, QuickSort, 3-Way Quick Sort (Dutch National Flag) alqoritmlərini göstərmək olar (Oxer, 2016: 903).

Quick Sort nizamlanma alqoritminin tərtibi

QuickSort bölmə və ayırma alqoritmidir. Bu alqoritm massivin elementini mərkəz kimi seçir və seçilmiş mərkəzin ətrafında verilən massivi bölüşdürür. Mərkəz elementini müxtəlif yollarla seçən bir çox QuickSort növü mövcuddur.

1. Həmişə ilk elementi mərkəz kimi seçən alqoritm.
2. Həmişə son elementi mərkəz kimi seçən alqoritm (aşağıdakı nümunədə göstərildiyi kimi)
3. Mərkəz kimi təsadüfi bir elementi seçən alqoritm.
4. Ortada olan elementi ayırmanın mərkəzi kimi seçən alqoritm.

QuickSort-da əsas proses ayırmadır-partition (Algorithms in c++, Parts 1-4 Fundamentals, 2002: 740).

Alqoritm aşağıdakı ardıcıllıqla işləyir:

1. Massivin elementləri daxil et və hər hansı x elementi mərkəz element kimi seç.
2. X elementini sırası ilə düzgün mövqedə yerləşdir və bütün kiçik elementləri (x-dən kiçik) x-dən əvvəllə qoy.
3. Bütün böyük elementləri (x-dən böyük) x-dən qabağa yerləşdir.

Bütün bu əməliyyatlar eyni zamanda aparılır.

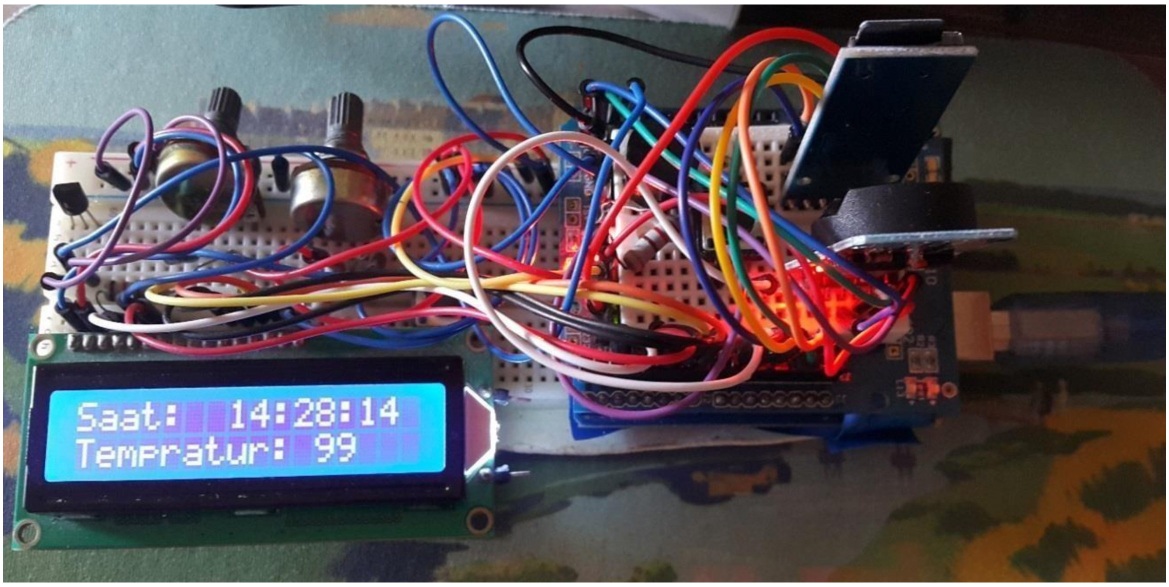
Ayırmanın bir çox yolları ola bilər, aşağıdakı psevdo kodda verilən metoda baxaq:

Məntiq sadədir, biz sol elementdən başlayırıq və i-dəyişəninin daxilində kiçik (və ya bərabər) elementlərin indeksini saxlayırıq. Dövr zamanı, daha kiçik bir element tapsaq, həmin elementi arr (i) ilə dəyişdiririk. Əks halda biz həmin elementi keçirik (Introduction to sorting algorithms, 2017).

Arduino ilə qeydə alınmış tempratur dəyərlərini saxlayan Data Logger qurğusunun tərtibi

Bildiyimiz kimi massivin elementləri istifadəçi tərəfindən seçilmiş ədədlərdən və ya random funksiyasının köməyi ilə təsadüfi seçilmiş ədədlərdən ibarət ola bilər. Lakin, tətqiqat işinin əsas məqsədi nizamlanma alqoritmlərinin real problemlərin həllində tətbiqini göstərməkdir. Buna görə də, növbəti tətbiq sahəsində elementləri mikrokontrollerin analoq girişinə temperatur sensorundan alınmış dəyərlər olan massivin nizamlayacağıq (7).

Düzəldəcəyimiz Data Logger qurğusu 1 saniyə (günlük dəyərləri ölçmək üçün 1 saat aralıqlarla) aralıqlarla 30 dəfə mühitin temperaturunu ölçməli, həmin dəyərləri massivə yazmalı, massivi seçilmiş alqoritm əsasında nizamlamalı və vizuallaşdırmaq üçün ilkin dəyərləri nizamlanmış dəyərlərlə birlikdə microSD fleş yaddaşda.txt uzantılı fayl şəklində saxlamalıdır (8). Daha sonra Excel tətbiqi proqramının köməyi ilə alınmış nəticə bar graph və ya line graph şəklində nümayiş olunur (Şəkil 1).

Qurğuda nizamlayıcı kimi QuickSort alqoritmi tətbiq olunub. Buna əsas səbəb digər alqoritmlərin xüsusi ilə hollandiya bayrağı alqoritminin xeyli resurs tələb etməsi beləliklə icra zamanı stabilliyin pozulmasına səbəb olmasıdır (9). Arduino Uno ana kartı 16 meqahertz tezliyində işləyir və bu alqoritmlərin sürətli icrasına imkan verir. İstifadə olunan bütün elementlər onalar üçün tərtib olunmuş kitabxanaya aid funksiyalar tərəfindən idarə olunub. Onlardan <SD.h> yaddaş modulunun, <SPI.h> və <DS3231.h> zaman modulunun və <LiquidCrystal.h> kitabxanası isə LCD ekranın proqramlanması üçün istifadə olunub (10).

LM35 tempratur sensor digər elementlər kimi ana lövhə üzərindəki 5V-luq gərginlik mənbəyi ilə qidalanır və hər 1 dərəcə selsi üçün A3 analoq giriş pininə 10 milli volt verir. Lövhə üzərində 10 bitlik ADC (Anolog to digital converter) olduğundan analoqRead() funksiyası və aşağıdakı kod sətrləri ilə temperatur dəyərlərini ala bilərik.

```
int bit_deyer;
int volt_deyer;
int tempratur;
bit_deyer=analogRead(sensor_pin);
volt_deyer=(bit_deyer/1023.0)*5000;
tempratur=(volt_deyer/10.0);
```

File myFile, DS3231 rtc (SDA, SCL), LiquidCrystal ekran (2,3,4,5,6,7) verilən tipləri kitabxananın köməyi ilə uyğun obyektləri və onların qoşulduğu pinləri təyin edir. Serial. Begin (9600), ekran.begin (16,2), SD.begin () və rtc.begin () funksiyaları isə istifadə olunan elementləri aktivləşdirir (11).

```
if (SD.begin())
{ekran.setCursor(0,0);
```

```
ekran.print("MicroSD Yaddas");
ekran.setCursor(0,1);
ekran.print("karti hazirdi!");
Serial.println("Yaddas karti istifadeye hazirdir!");}
else
{ekran.setCursor(0,0);
ekran.print("MicroSD Yaddas");
ekran.setCursor(0,1);
ekran.print("karti tapilmadi!");
Serial.println("MicroSD Yaddas tapilmadi");
return;}
```

Proqram təminatında rtc.setTime (14,27,35) və rtc.setDate (10,5,2019) funksiyaları saat, gün, ay, il qiymətlərini elan etməyə imkan verir (12).

Massivin nizamlanması və yeni massivin elementlərinin yaddaşda fayla yazılması üçün aşağıdakı kod tərtib olunub:

```
quickSort(arr, 0, n-1); // evvelki fesilde izahı verilib
for (say=0; say<n; say++)
{myFile = SD.open("test.txt", FILE_WRITE);
if (myFile) {if(say==0)//dovrenin 1-ci elementine uygun
myFile.print(vaxt[say]); //vaxt massivinin 1 ci elementini cap ele.
else if (say==n-1) //dovrenin sonuncu elementine uygun
myFile.print(vaxt[n-1]); //vaxt massivinin sonuncu elementini cap ele.
else //dovrenin qalan elementlerine uygun
myFile.print (" "); //vaxt qalan elementlerinin evezine "bosluq" simvolu cap ele.
myFile.print (","); // Excel-de vaxt deyerleri ile tempratur deyerleri arasinda ayirici kimi "," istifade olunub (13).
myFile.println(arr[say]);
myFile.close();}
```

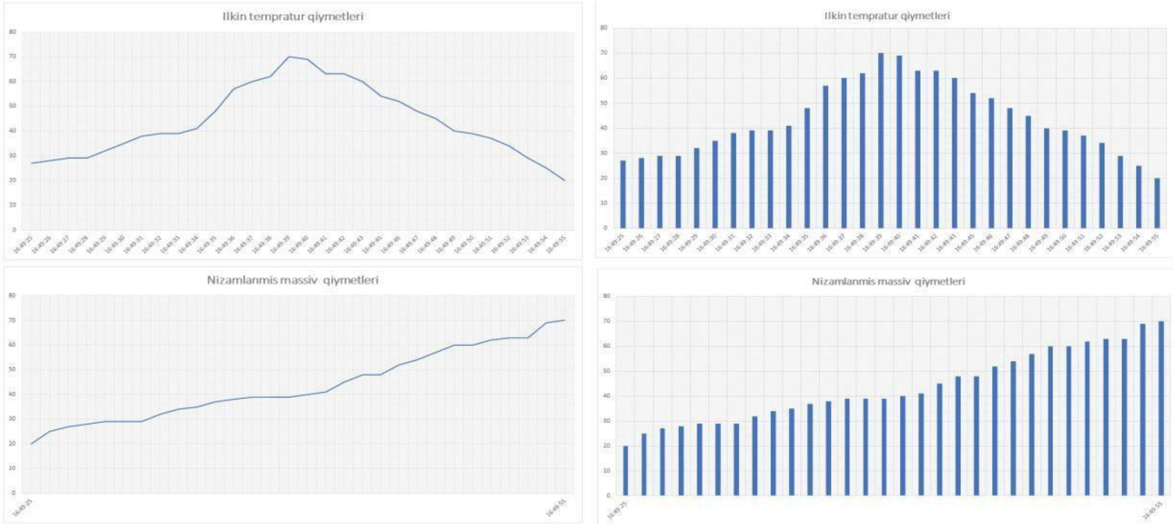
Nəticə

Tətqiqat işində cəld nizamlanma üsulları və "Smart Home" modelli sistemlərdə mühitin tempratur dəyərlərinin ölçülməsi yönündə araşdırma aparılmışdır.

1. Öyrəndiyimiz bu alqoritmlər verilənlərin strukturlaşmış növü olan massivlərin səmərəli yollarla nizamlanmasını və böyük ölçülü dəyərlərin elektron formada sürətli emalını təmin edir (14).

2. QuickSort və 3-way QuickSort cəld nizamlanma alqoritmləri qeyd olunan dillərdən əlavə Arduino platformasında tərtib olunmuş və onların iş prinsipi, aralıq mərhələlər və alınan nəticələr Arduino Uno mikro proqramlayıcı ana kartı üzərində araşdırılmışdır. Alqoritmlərin yığılması üçün münasib dil kimi C++ proqramlaşdırma dili seçilmişdir. Bütün nəticələr C++ mühitində işləyən Arduino İDE proqramında alınmışdır (15).

3. İstifadə olunan alqoritmlərin "Smart Home" modelli ali məktəb laboratoriyasında tətbiqini göstərmək məqsədi ilə Arduino platformasında elementləri mikrokontrollerin giriş pinindən alınan mühitin temperatur qiymətləri olan massivin nizamlanması üçün Data logger qurğusu tərtib olunmuşdur (16). Əldə olunan ilkin dəyərlər sonrakı nizamlanmış dəyərlərlə birlikdə MicroSD yaddaşda.txt uzantılı mətn faylı şəklində saxlanılmış və Excel proqramında qrafik metodlarla nizamlanmanın nəticəsi nümayiş olunmuşdur (Şəkil 2).

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, A., Məmmədov, E., Hüseynova, A. (2010). Kompüter texnikası və proqramlaşdırma. Bakı. “Təhsil” NPM, 169 s.
2. Kərimov, S., İbrahimzadə, T. (2011). İnformatika. Dərslik. Bakı, Elm, 434 s.
3. Don, H., Johnson, E. (2015). Dudgeon "Array Signal Prossesing: concepts and techniquies".552 s.
4. Oxer, J. (2016). Hugh Blemings “Practical Arduino”: Second Edition. 903 s.
5. Algorithms in c++, Parts 1-4 Fundamentals. (2002). Robert Sedgeüick. 740 s.
6. Introduction to sorting algorithms. (2017). Holczer Balazs, Kindle Edition.
7. https://www.geeksforgeeks.org/sorting-terminology/
8. https://www.geeksforgeeks.org/sorting-algorithms/#sortfunction
9. https://www.geeksforgeeks.org/quick-sort/
10. https://www.geeksforgeeks.org/3-way-quicksort-dutch-national-flag/
11. https://www.toptal.com/developers/sorting-algorithms
12. https://mathbits.com/MathBits/CompSci/Arrays/Sorting.htm
13. https://mathbits.com/MathBits/CompSci/Arrays/Quick.htm
14. https://www.cs.rit.edu/~atk/Java/Sorting/QSortAlgorithm.java
15. https://stackoverflow.com/questions/50340068/how-to-implement-the-tree-sort-algorithm-in-python-in-binary-search-tree
16. https://howtomechatronics.com/tutorials/arduino/arduino-sd-card-data-logging-excel-tutorial

Göndərildi: 11.09.2021 Qəbul edildi: 09.11.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/35-39

Səxavət Böyükağa oğlu Əhmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sexavet.99@mail.ru

İSTİNTAQ SƏHVLƏRİNİN KRİMİNALİSTİK CƏHƏTLƏRİ

Xülasə

İstintaq səhvləri kifayət qədər geniş anlayışdır. O, özlüyündə ibtidai araşdırmanın aparılmasında kriminalistik səhvləri, Cinayət-Prosessual Qanunun tələblərini pozan istintaq xətalarını, habelə cinayət qanununun düzgün tətbiq edilməməsi ilə bağlı istintaq xətalarını ehtiva edir.

Qeyd edək ki, cinayətlərin istintaqı zamanı yol verilən səhvlərin əksəriyyəti həm də onların kriminal xarakterinə riayət edilməməsi ilə bağlıdır. İstintaq zamanı kriminalizm elminin müddəalarına heç də həmişə ciddi əməl olunmur. Bu halda, bu, istintaqın həyata keçirilməsi zamanı qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır ki, bu da istintaqın hərtərəfli, tam və ubyektiv aparılmamasına gətirib çıxaracaq. Hüquq ədəbiyyatında kriminalizm elmində təhqiqat xətalarının kriminal xarakteristikası ilə bağlı çoxsaylı fikirlər mövcuddur.

Açar sözlər: *cinayətlərin istintaqı, texniki-texnoloji səhvlər, fərziyyələr, istintaqın təşkili, taktiki əməliyyat*

Sakhavat Boyukagha Ahmadli
Baku State University
master student
sexavet.99@mail.ru

Criminalistic aspects of investigative errors

Abstract

Investigative errors are a fairly broad concept. It includes in itself criminalistic errors in the conduct of the investigation, investigative errors in violation of the requirements of Criminal Procedure Law, as well as investigative errors in connection with the improper application of criminal law.

It should be noted that most of the mistakes made during the investigation of crimes are also due to non-observance of their criminalistic character. During the investigation, the provisions of criminality science are not always strictly observed. In this case, it leads toandandality during the implementation of the investigation, which will lead to the fact that the investigation is thorough, complete and ubyektiv not conducted. There are numerous opinions in the legal literature on the criminalistic characteristic of investigative errors in the science of criminalism.

Keywords: *investigation of crimes, technical and technological errors, assumptions, organization of the investigation, tactical operation*

Giriş

İstintaq səhvi, mövcud istintaq vəziyyətinin yanlış qavranılması və ya həll yolunun düzgün seçilməməsi, müstəntiqin qanunla tanınmayan, yanlış bir hərəkəti nəticəsində istintaq və ya cinayət işi üçün əhəmiyyətli olan nəticələrin əldə edilməməsidir.

İstintaq səhvlərinin məzmunu kriminalist, cinayət-hüquqi və Cinayət-Prosessual aspektlərini müəyyən edir.

Səhvlərin kriminalist aspektləri ibtidai araşdırma prosesində kriminalistikanın tələblərinin pozulması ilə bağlıdır.

Bölmənin struktur meyarına uyğun olaraq istintaq səhvlərinin təsnifatı müvafiq olaraq struktur-Sahə adlanır.

Struktur-sahə təsnifatı aşağıdakı qruplardan ibarətdir:

1) texniki-texnoloji səhvlər;
2) fərziyyələrin qurulması və yoxlanılması zamanı səhvlər;
3) istintaqın təşkili və planlaşdırılması zamanı səhvlər;
4) taktiki səhvlər.

Bu səhvlər istənilən kateqoriyaya aid cinayətlərin istintaqı üçün səciyyəvidir və istintaqın ilkin və sonrakı mərhələlərində də edilə bilər (Karagodin, Morozova, 2003: 7).

Texniki-texnoloji səhvlər

Texniki səhvlər daha çox istintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı zəruri qaydalara əməl olunmaması ilə (məsələn, texniki və məhkəmə vasitələrindən istifadə edilməməsi) bağlı meydana çıxır. Ən çox görülən bu kimi səhvlər baxış, axtarış və məhkəmə ekspertizalarının həyata keçirilməsi zamanı özünü göstrərir.

Bu səhv qrupunun mahiyyəti texniki və məhkəmə vasitələrinin ümumiyyətlə kifayət qədər istifadə edilməməsində və ya istifadə edilməməsindədir. Bu halda istintaq səhvinin vəziyyəti daha çox kriminalist-mütəxəssisin iştirakı olmadan istintaq hərəkətlərinin aparılmasında yaranır.Araşdırmalar göstərir ki, hadisə yerinə baxış zamanı mikro-obyektlərin, ultrabənövşəyi, infraqırmızı işıqlandırıcıların və s. aşkarlanması üçün texniki-kriminalist vasitələrdən kifayət qədər nadir hallarda istifadə olunur.

Texnoloji səhvlər texniki vasitələrdən istifadə edilərkən izlərin axtarılması prosesinə obyektlərin natamam cəlb edilməsini, nümunə götürülməsindəki səhvləri, zəruri texnoloji tövsiyələrə riayət etmədən müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsini əhatə edir. Məsələn, bir müstəntiq qan izlərini əvvəlcədən qurutmadan qablaşdırır və ya torpaq nümunələri götürmək üçün texnoloji qaydalara əməl etmir və ya yanğın və partlayışlar zamanı yoxlama sərhədlərini səhv müəyyənləşdirir.

Texniki və texnoloji səhvlər sübut məlumatlarının toplanması, tədqiqi və saxlanması mərhələlərində ortaya çıxır və yüksək dərəcədə gecikir (Karagodin, Morozova, 2003: 8).

Fərziyyələrin qurulması və yoxlanılması zamanı səhvlər

İstintaq və məhkəmə orqanlarının cinayət işi üzrə həqiqətin müəyyən edilməsinə dair fəaliyyəti keçmişdə baş vermiş hadisələrə, faktlara və hallara yönəlmiş olur. Bundan başqa, müstəntiq, təhqiqat aparan şəxs, yaxud məhkəmə həmin hadisələrin bilavasitə müşahidəçisi olmurlar. Ona görə də cinayət işi üzrə istintaq aparan müstəntiqin fəaliyyəti bilavasitə özünün müşahidə etmədiyi halların tədqiqinə yönəlir. Bu halların müəyyən edilməsi cinayətin maddi izləri və cinayət hadisəsi ilə əlaqədar olan halları müşahidə etmiş şəxslərin məlumatları vasitəsilə mümkündür. Deməli, müstəntiq istintaqını apardığı cinayət işinə dair faktları onları təsdiq edən digər faktların köməyi ilə müəyyən etməli olur. Bu isə o deməkdir ki, müstəntiqin cinayət işi üzrə halların müəyyən edilməsinə yönəlmiş fəaliyyəti idrak fəaliyyəti olub, təfəkkür prosesini təşkil edir. Müstəntiqin fəaliyyəti indiki faktlar əsasında keçmişdə mövcud olmuş faktları müəyyən etməkdən və onlar arasındakı səbəbli əlaqəni aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Müstəntiq cinayət işi üzrə faktiki halları (keçmiş zamanda artıq baş vermiş halları) düzgün müəyyən etmək üçün həmin faktların mövcudluğunun mümkün olan bütün konkret variantlarını aydınlaşdırmalı və yoxlamalıdır. Müstəntiqin tədqiq etdiyi faktların mövcud ola bildiyi bu cür konkret variantlar əsasında istintaq fərziyyələri yaranır.

Beləliklə, kriminalistik fərziyyələr müstəntiq və digər subyektlərin törədilmiş cinayət hadisəsi və onun ayrı-ayrı halları haqqında faktiki cəhətdən əsaslandırılmış, məntiqin qanunlarına uyğun olaraq qurduqları ehtimal xarakterli əqli nəticələridir (Saricalinskaya, 1999: 59).

Fərziyyələrin bütün cinayət işləri üzrə qurulmasını zəruri hesab etmək daha düzgündür. Belə ki, istintaqı aparan müstəntiq, habelə cinayət işinə baxan məhkəmə iş üzrə heç bir faktın bilavasitə müşahidəçisi olmur. Buna görə də onlar iş üçün əhəmiyyəti olan hər hansı bir faktı yalnız digər faktların köməyi ilə sübut etdikdən sonra müəyyən nəticəyə gələ bilərlər. Hətta istintaq zamanı hər

hansı bir faktın tam aydın olması belə həmin işlər üzrə fərziyyələrin qurulması ehtiyacını aradan qaldırmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, istintaq fərziyyələrinin qurulması zamanı cinayət işinin istintaqını aparan müstəntiq bir sıra tələbələrə riayət etməlidir. Belə ki, həmin tələblərə riayət edilməməsi nəticəsində istintaq səhv yöndə aparılmış olar və nəticədə iş üzrə obyektiv həqiqət müəyyən edilməmiş qalar. Kriminalistika elminə əsasən istintaq fərziyyələrinin özünəməxsus şərtləri vardır.

Bu şərtlər aşağıdakılardan ibarətdir: 1) kriminalistik fərziyyələr aid olduqları hər hansı bir elmin ümumi müddəaları və qanunlarına uyğun gəlməli, onlarla ziddiyyət təşkil etməməlidir; 2) kriminalistik fərziyyələr arasında məntiqi ziddiyyət olmamalıdır; 3) cinayət hadisəsinin ayrı-ayrı hallarına dair irəli sürülən kriminalistik fərziyyələr bütünlükdə həmin hadisəyə aid olan ümumi fərziyyəyə uyğun gəlməlidir; 4) kriminalistik fərziyyələr elə qurulmalıdır ki, onların məhz istintaq hərəkətləri vasitəsilə yoxlanılması mümkün olsun; 5) kriminalistik fərziyyənin yoxlanılmasının mümkünlüyü real olmalıdır; 6) kriminalistik fərziyyələr yalnız faktiki məlumatlara əsaslanmalıdır; 7) kriminalistik fərziyyələrin qurulması üçün kifayət dərəcədə əsas olmalıdır; 8) kriminalistik fərziyyənin irəli sürülməsi konkret faktın müəyyən edilməsindən ötrü zəruri olmalıdır; 9) fərziyyə dəqiq formulə edilməli, alternativ xarakter daşımamalı və konkret olmalıdır (Saricalinskaya, 1999: 62).

İstintaqın təşkili və planlaşdırılması zamanı yol verilən səhvlər

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 48.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət təqibi üzrə icraat təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş müddətlərdə elə başlanmalı və qurtarmalıdır ki:

1. sübutların vaxtında əldə olunması və tədqiq edilməsi təmin olunsun;

2.şəxslər onlara ittiham elan olunmasını, işlərinə baxılmasını və pozulmuş hüquqlarının bərpasını həddən artıq uzun müddət gözləməsinlər.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqan hər bir halda aşağıdakıları təmin etməlidir ki:

1. haqqında həbs, ev dustaqlığı və ya girov qismində qətimkan tədbiri seçilmiş təqsirləndirilən şəxs qətimkan tədbiri seçildikdən sonra bu Məcəllənin 158 və 159-cu maddələrində nəzərdə tutulmuş müddətlər keçənədək ittihamın əsaslılığının müəyyən olunması üçün məhkəmə qarşısında dayana bilsin;

2. hər hansı cinayət işi başlandığı andan bu Məcəllənin 218-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müddətlərdə ittiham aktı ilə məhkəməyə göndərilsin və ya cinayət təqibinə xitam verilsin;

3. məhkəməyə daxil olmuş hər hansı cinayət işinə, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat üzrə materiala və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayətə, habelə çıxarılmış hökm və məhkəmənin digər qərarlarına dair şikayət və protestlərə bu Məcəllənin 298.2, 301.4, 391.1, 419.3, 426.2 və 427.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müddətlərdə baxılmağa başlansın (Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, 2020: 70-71).

İstintaqın təşkili onun planlaşdırılması ilə sıx əlaqəlidir. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz. İstintaqın təşkili daha geniş anlayış olub, planlaşdırmanı özündə ehtiva edir. Planlaşdırma istintaqın təşkilinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir və onun elementlərindən biridir. Daha geniş anlayış olan istintaqın təşkili planlaşdırmadan əlavə digər elementləri də özündə birləşdirir.

İstintaqın təşkili, hər şeydən əvvəl, onun vaxtında planlaşdırılmasından başlayır. Çünki ibtidai istintaq mürəkkəb, çoxşaxəli və aktiv bir fəaliyyət olduğundan onun plansız həyata keçirilməsini təsəvvür etmək mümkün deyildir. Plansız və pərakəndə şəkildə həyata keçirilən istintaq yalnız təsadüf nəticəsində müvəffəqiyyətlə başa çata bilər (Saricalinskaya, 1999: 69).

Müstəntiq zəruri məlumatların toplanması, tədqiqi, yoxlanması, ümumiləşdirilməsi, başqa iştirakçıların fəaliyyətinin təşkili və əldə edilmiş bütün faktların cinayət işinin materiallarında qeyd edilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, istintaqın təşkilini funksional idarəetmə strukturlarının yaradılması və həmin proses iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə sistemini yaradan bir fəaliyyət kimi müəyyən etmək olar. Təşkilati idarəetmə fəaliyyətinin əsas metodu istintaqın planlaşdırılmasıdır (4).

İstintaq planı cinayət işi üzrə həqiqəti müəyyən etmək üçün müstəntiq tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan hərəkətlərin məqsədyönlü ardıcıllıqla müəyyən edilmiş sistemidir. İstintaq planı cinayət işinə dair müstəntiqin geniş praktik fəaliyyət proqramıdır. İstintaq planında hərəkətin məzmunu ilə yanaşı onun forması da nəzərdə tutulmalı, o cümlədən hərəkətin hansı üsulla ediləcəyi müəyyən olunmalıdır. Bu zaman müstəntiq əksər hallarda kriminalistika elminin istintaq təcrübəsi əsasında işləyib hazırladığı təklifləri rəhbər tutur, çünki bir çox istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi qaydası qanunda kifayət qədər geniş nizama salınmamışdır (Saricalinskaya, 1999: 71).

Taktiki səhvlər

Cinayətlərin istintaqı zamanı istintaqın daha səmərəli və keyfiyyətli aparılması məqsədilə taktiki əməliyyat həyata keçirilir. İstintaq və təhqiqat orqanları tərəfindən həll edilməli olan taktiki məsələlərə müvafiq olaraq planlaşdırılan və həyata keçirilən taktiki əməliyyatın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Cinayətlərin tez açılmasında cinayətkarın vaxtında ifşa edilməsində hərtərəfli düşünülmüş və dəqiq planlaşdırılmış taktiki əməliyyatın rolu əvəzedilməzdir. Bu da aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur. Belə ki, istintaq aparan şəxs istintaq, əməliyyat-axtarış hərəkətlərindən daha səmərəli və məqsədyönlü istifadə etməklə, taktiki məsələlərin keyfiyyətli həll edilməsi imkanına malik olur (5).

Eyni zamanda, kriminalistik və əməliyyat taktikasından daha geniş istifadə etmək üçün şərait yaranır. Bununla da müstəntiq və təhqiqat orqanı tərəfindən istifadə edilən faktiki məlumatların toplanması və hazırlanmasında təkrarlığa yol verilmir (Saricalinskaya, 1999: 91).

Cinayətlərin istintaqı zamanı planlaşdırılan və həyata keçirilən taktiki əməliyyat bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Həmin tələblərin pozulması aşağıdakı formalarda özünü göstərə bilər:

- taktiki əməliyyat konkret bir taktiki məsələnin həllinə yönəldilməsə və onun dəqiq məqsədi olmasa;
- taktiki əməliyyatın səmərəli həyata keçirilməsi üçün müvafiq üsul və vasitələrdən optimal dərəjədə istifadə edilməsə;
- taktiki əməliyyat vaxyında planlaşdırılmasa (6).

Taktiki əməliyyat səmərəli həyata keçirilməlidir. Bu yalnız mərkəzləşdirilmiş və vahid rəhbərlik olduqda icraçılar arasında bu və ya digər əməliyyatın həyata keçirilməsi taktikası barədə razılıq təmin edildikdə və onların hərəkətləri əlaqələndirildikdə mümkündür.

Taktiki əməliyyat dedikdə istintaq şəraiti nəzərə alınmaqla cinayət işinin ümumi məqsədinə xidmət edən taktiki məsələlərin həll edilməsi məqsədi ilə cinayət-prosessual qanunvericiliyinin normalarına riayət etməklə əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilən hərəkətlər (istintaq, əməliyyat-axtarış, yoxlama-təftiş, vergi və s.) sistemi başa düşülür (7). Taktiki əməliyyata verilmiş anlayışdan görünür ki, hər bir taktiki əməliyyat öz aralarında əlaqələndirilmiş və koordinasiya edilmiş hərəkətlər sistemidir. Buraya istintaq, əməliyyat-axtarış, yoxlama təftiş və istintaq prosesində ortaya çıxan digər təşkilati xarakterli hərəkətlər aiddir. Qeyd edilən hərəkətlər nətijə etibarilə istintaqın ümumi məqsədinə xidmət etməklə yanaşı, bilavasitə istintaqın ayrı-ayrı taktiki məsələlərinin həll edilməsinə də kömək edir. Belə taktiki məsələlərin taktiki məzmunu istintaqı aparılan müvafiq cinayət işi üzrə sübutetmə predmeti ilə şərtləndirilir. Müvafiq olaraq taktiki əməliyyat prosessual qanunla nəzərdə tutulmuş istintaq müddəti ərzində başa çatdırılır (Saricalinskaya, 1999: 92).

Nəticə

İstintaq prosesində taktiki əməliyyatın aparılmasını planlaşdıran müstəntiq aşağıdakı prinsiplərə riayət etməlidir (8):

- hər bir taktiki əməliyyata hazırlığın və həyata keçirilməsinin fərdiliyi prinsipi;
- taktiki əməliyyat aparılarkən istintaqı aparılan cinayət işinin kriminalistik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

- taktiki əməliyyatın aparılmasına hazırlaşarkən və həyata keçirərkən ƏET-nin tələb və müddəalarından istifadə edilməsinin zəruriliyi;
- dinamiklik prinsipi;
- hər bir taktiki əməliyyatın təşkilində kollegiallıq prinsipinin gözlənilməsi;
- etik normalara riayət edilməsi;
- taktiki əməliyyatın prosessual cəhətdən rəsmiləşdirilməsi.

Yuxarıda qeyd edilən prinsiplər taktiki əməliyyatın aparılmasının müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilir. Bu prinsiplər həmin mərhələləri dəqiq müəyyən etməyə, onun məqsədini və bu məqsədə nail olma üsullarını araşdırmağa imkan verir (Saricalinskaya, 1999: 96).

Qeyd olunan prinsiplər bütün taktiki əməliyyatlara şamil olunur və həmin prinsiplərə riayət edilməməsi istintaqın bu və ya digər mərhələlərində taktiki səhvlərə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Karagodin, V., Morozova, E. (2003). Criminalistic Problems of detection and elimination of investigative errors: An educational and practical manual. Yekaterinburg: Publishing House of the Ural Legal Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 22 pages.
2. Sarialinskaya, K. (1999). Criminalism. Textbook for universities, Baku, "Hüquq ədəbiyyatı" publishing, 716 pages.
3. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. (2020). Baku, "Hüquq Yayın Evi" publishing, 840 pages.
4. https://www.pa.edu.az/library/5/35/554_movzu_10._kriminalistik_taktikanin_esaslari.pdf.
5. https://referat.ilkaddimlar.com/r/referatlar/huquq/pdf-6322.pdf.
6. http://anl.az/el/b/bx_eafn.pdf.
7. https://barassociation.az/uploads/journal/14.pdf.
8. http://transparency.az/NIS/H%C3%9CQUQ%20M%C3%9CHAF%C4%B0Z%C6%8F%20ORQ ANLARI.pdf.

Göndərilib: 06.09.2021 Qəbul edildi: 10.11.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/40-44

İxtiyar Bəxtiyar oğlu Xanızadə
Milli Aviasiya Akademiyası
magistrant
ixtiyar_xanizade@mail.ru

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

İnkişafın hazırkı mərhələsi yüksək texnologiyalı sənaye sahələrini əhatə edən güclü elmi-texniki inkişafla xarakterizə olunur. Beləliklə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) XXI əsr cəmiyyətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biridir. İnsanların güzəranının təhlükəsizliyinə, iş və təhsilinə, dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı fəaliyyətinə onların inqilabi təsiri durmadan artır. İKT dünya birliyinin inkişafı üçün getdikcə daha vacib stimula çevrilir. Bununla belə, daha dəqiq desək, ET-nin inkişafı həmişə mənfi sosial təsirlərlə, o cümlədən müxtəlif növ cinayətlərlə müşayiət olunur. Xüsusilə kompüter texnologiyasının sürətli inkişafı informasiyanın elektron emalı ilə bağlı cinayətlərin, o cümlədən cinayətlə əlaqəli terror növlərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur.Məqalədə hava limanlarında İnformasiya Təhlükəsizliyi problemləri və informasiya təhlükəsizliyinin yaratdığı kibertəhlükəsizlik araşdırılır. İnformasiyanın qeyri-qanuni əldə edilməsinə, informasiyanın mühafizəsi üsullarına, qanunsuz yolla əldə edilmiş məlumatlardan şəxsi maraqlar naminə istifadə edilməsinə, həyatı təmin edən müəssisələrin fəaliyyətinə müdaxilələrə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *informasiya, informasiya təhlükəsizliyi, kiberterrorizm*

Ikhtiyar Bakhtiyar Khanizade
National Aviation Academy
master student
ixtiyar_xanizade@mail.ru

Problems of information security

Abstract

The present stage of development is characterized by strong scientific and technical development, which includes high-tech industries. Thus, information and communication technologies (ICT) are one of the main factors influencing the formation of 21st century society. Their revolutionary influence is constantly growing on the security of people's livelihoods, their work and education, and the interaction between the state and civil society. ICT is becoming more and more important stimulus for world community development. However, more precisely, ET development is always accompanied by negative social impacts, including various types of crimes. The rapid development of computer technology, in particular, has led to the expansion of crimes related to electronic processing of information, including crime-related types of terrorism.

The article explores the problems of Information Security at the Airports, and cyber security caused by information security. Particular attention is paid to the illegal acquisition of information, the methods used to protect information, the use of illegally obtained information for personal gain, and the interference in the operation of life support facilities.

Keywords: *information, information security, cyberterrorizm*

Giriş

İnformasiya təhlükəsizliyi mülki aviasiya obyektləri üçün ümumi təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi son zamanlar davamlı olaraq ortaya çıxan problemlərə görə getdikcə daha çox diqqəti cəlb edir ki, bu da insan həyatının bütün sahələrində informasiya texnologiyalarının tətbiqi

ilə əlaqədardır. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (ICAO) getdikcə daha çox mülki aviasiya obyektlərinin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərini həll etməyə yönəlmiş müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Mülki aviasiya obyektlərinin informasiya təhlükəsizliyi sistemi məlumatların icazəsiz girişdən etibarlı qorunmasını təmin edən mütəşəkkil orqanlar, vasitələr, metodlar və tədbirlər kompleksidir.Bundan əlavə, informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ən vacib şərtlər qanunauyğunluq, yetərlilik, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları tarazlığının qorunması, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən məsul işçilərin peşəkarlığı, məsuliyyəti, dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqəsidir.Bütün bu şərtlərə riayət edilmədən,heç bir informasiya təhlükəsizliyi sistemi potensial və real təhdidlərə qarşı lazımi səviyyədə qorunma təmin edə bilməz (1).

Terroroloqların fikrincə kiberterrorizm son dövrlərdə daha kəskin xarakterdir. **Kiberterrorizm (informasiya terrorizmi)**– kompyuterin yaddaşında saxlanılan və ya kompyuterlərin vahid sistem, şəbəkəyə birləşdirilən rabitə kanalları üzrə sirkulyasiya edən məlumata siyasi məqsədli hücumla ifadə olunan kompleks aksiyalı terror aktıdır. Kiberterrorizmin təhlükəsi ondadır ki, o milli sərhəd tanımır, bu növ terror aktları dünyanın istənilən yerindən həyata keçirilə bilər. İnformasiya fəzasında terroristi aşkara çıxartmaq çox çətindir, çünki, o bir neçə kompyuter vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, bu da onun identifikasiya edilməsini və yerləşdiyi məkanın müəyyən edilməsini çətinləşdirir (2).

İnformasiya – təqdimat formasından asılı olmayaraq şəxslər, əşyalar, faktlar, hadisələr, təzahürlər, proseslər və anlayışlar haqqında məlumatlar və biliklərdir. İnformasiya kompyuterə daxil edilmiş verilənlər, proqram kodları, məktub, yaddaş qeydləri, işlər, düsturlar, sxemlər, çertyojlar, dioqramlar, məhsulun modelləri, prototiplər, elmi işlər, məhkəmə sənədləri və s. formalarda ola bilər. Öz şəxsi maraqlarını, o cümlədən iqtisadi, kommersiya və.s məqsədlərini reallaşdırmaq üçün insanlarda informasiyaya tələbat yaranır, həmin insanları informasiyanın istehlakçısı adlandırırlar.

İnformasiya təhlükəsizliyi - şəxslərin, təşkilatların və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, informasiya mühitinin qorunmasının vəziyyəti, həmçinin informasiya təhlükəsizliyinin pozulması təhdidlərinin, bu təhdidlərin mənbələrinin, reallaşdırılması üsullarının və məqsədlərinin, təhlükəsizliyinin pozulmasına gətirib çıxaran digər şərait və hərəkətlərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınması vəziyyəti başa düşülür (Okinava Charter for the Global Information Society, 2000).

Kiberhədələr bəzən ən güclü silah qədər təhlükəlidir. Kiberterrorçuların istifadə etdiyi bu növ silahları hətta informasiya silahları adlandırmaqla onları yeni növ kateqoriya kimi (silah növlərindən biri) qiymətləndirmək olar. İnformasiya silahı seçim üzrə fəaliyyət göstərə bilər. O, transsərhəd rabitəsi vasitəsilə həyata keçirilə bilər ki, bu da hücum mənbəyinin aşkar edilməsini qeyri-mümkün edir. Ona görə də informasiya silahı terrorçular üçün ideal vasitədir. İnformasiya terrorizmi isə bütöv bir dövlət üçün təhlükə ola bilər. Bu isə milli və beynəlxalq təhlükəsizlik üçün informasiya təhlükəsizliyini vacib faktor kimi dəyərləndirməyə zərurət yaradır.

İnformasiya – kommunikasiyası, o cümlədən kompyuter texnologiyalarının yaranması ilə eyni zamanda meydana gələn cinayətkarlıq problemləri içərisində kiberterrorizm xüsusi yer tutur. Kompyuter terrorçuluğunun arsenalına və ya onun əsas istiqamətlərinə - müxtəlif virusları, məntiqi bombaları - əvvəlcədən proqram üzrə qurulmuş və lazım olan anda işə düşə bilən komandaları və s. aid etmək olar. Müasir terrorçu interneti yeni silah kimi deyil, əsasən təşviqat aləti, informasiya ötürülməsi vasitəsi kimi istifadə edir. Ona görə də kompyuter terrorizmini, daha doğrusu kiberterrorçuluğu cəmiyyət üçün real təhlükə hesab etmək olar. Hal-hazırda etibarli müdafiə oluna bilən sistemlər demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Deməli, kompyuter terrorizmi reallıqdır. Buna görə də bu istiqamətdə dövlət strukturları tərəfindən işlənən və tətbiq edilən texniki, hüquqi və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Belə tədbirlər isə öz növbəsində kompyuter sistemlərinin müdafiəsinə fayda verə bilər (Okinava Charter for the Global Information Society, 2000).

Kiberterrorizm anlayışının mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Yeni və kifayət qədər öyrənilməmiş bir cinayət hadisəsi olaraq kiber terrorizm xüsusi diqqət və bəşəriyyət üçün təhlükəli

olan bu problemin həllinə xüsusi yanaşma tələb edir. Saytları zəbt etməklə, kiber terrorçular gizli məlumatlar da daxil olmaqla müxtəlif növ məlumatlar əldə edir. Narahatçılıq yaradan əsas problem terrorçuların internet, kiber resurslardan istifadə etməklə kütləvi qırğın silahını əldə etmək cəhdləridir. Növündən və xarakterindən asılı olmadan baş verə biləcək istənilən təhlükələrin qarşısının alınması, başqa sözlə sistemdə toplanan, saxlanan və emal olunan, eləcə də şəbəkə vasitəsi ilə ötürülən informasiyanın təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə indiyədək çoxlu sayda müxtəlif üsullar, vasitələr və tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmışdır.

Kiberterrorizm – kompyuterin yaddaşında saxlanılan və ya kompyuterlərin vahid sistem, şəbəkəyə birləşdirilən rabitə kanalları üzrə sirkulyasiya edən məlumata siyasi məqsədli hücumla ifadə olunan kompleks aksiyalı terror aktıdır. Kiberterrorizmin təhlükəsi ondadır ki, o milli sərhəd tanımır və terror aktlarını dünyanın istənilən yerindən həyata keçirə bilər. İnformasiya təhlükəsizliyi problemi meydana çıxdığı ilk dövrlərdə informasiyanın qorunması üçün, təşkilati və fiziki tədbirlər həyata keçirilməyə başlamışdır. Lakin informasiya texnologiyalarının, o cümlədən kompyuter texnikasının və kommunikasiya avadanlıqlarının inkişafı informasiyanın qorunması məsələsinə daha ciddi və kompleks yanaşma zərurətini yaratdı. İlk dövrlərdə elə fikir formalaşmışdı ki, informasiyanın emalı və ötürülməsi sistemlərində təhlükəsizlik proqram vasitələrinin köməyi ilə daha asan təmin edilə bilər. Ona görə də həmin dövrlərdə informasiyanın qorunması üçün məhz proqram vasitələri daha çox inkişaf edirdi. Bu vasitələrin etibarlılığını artırmaq üçün əlavə olaraq, zəruri təşkilati tədbirlərin və fiziki qoruma mexanizmlərinin köməyindən istifadə edilir. Lakin təcrübə göstərdi ki, informasiyanın etibarlı qorunması üçün yalnız proqram vasitələrinin reallaşdırılması, hətta əlavə təşkilati tədbirlərin tətbiq edilməsi kifayət etmir. Real həyatda praktiki baxımdan informasiya təhlükəsizliyinə qarşı elə təhlükələr yaranır ki, onların qarşısını almaq üçün bu vasitələrin tətbiqi mümkün olmur, bəzən isə bu mexanizmlər arzu olunan nəticəni vermir. Məhz bu səbəb informasiyanın qorunması üçün texniki qurğuların və sistemlərin, o cümlədən aparat vasitələrinin intensiv inkişafına təkan verdi (Gasimov).

Kiberterrorizm internetin açıqlığından istifadə edərək hökümətləri və dövlətləri diskretidasiya etmək üçün terror istiqamətli saytların yerləşdirilməsi, saxta məlumatları daxil etməklə bu sistemləri işçi vəziyyətdən çıxarılması və s. fəaliyyətlə qorxu və həyəcan yaradır, ənənəvi terrorçuluğu özünəməxsusluğu ilə tamamlayır. Tədqiqatlar kiberterrorizmin 2 növünü fərqləndirirlər:

1. Kompyuter və kompyuter şəbəkələrinin köməyi ilə terrorist fəaliyyətin həyata keçirilməsi ("təmiz növ").
2. Bilavasitə terror aktı törətmək məqsədi ilə deyil, terrorçu qruplar üçün kiberfəzanın istifadəsi.

Kiberterrorizmin birinci növünü "kiberfəza" və "terror aktı" anlayışlarını birləşdirməklə müəyyən etmək olar (Vasenin).

Öz məqsədləri üçün partladıcı və ya silahdan istifadə edən adi terrorçudan fərqli olaraq kiberterrorist müasir informasiya texnologiyasından, kompyuter sistem və şəbəkələrindən, xüsusi proqram təminatından istifadə edir. Hər şeydən əvvəl bunlar məntiqi bombalar adlandırılan kompyuter proqram və resursları, informasiyaları sıradan çıxaran müxtəlif vasitələr "troyan" proqramları və informasiya silahının digər növləridir. Kiberfəzada terror aktını yerinə yetirmək üçün müxtəlif üsullar istifadə olunur:

1. Kiberfəzanın ayrı-ayrı elementlərinə ziyan vurmaq, elektrik qida şəbəkələrini dağıtmaq, maneələr, xüsusi proqramları istifadə etmək;
2. Kiberfəzanın strateji əhəmiyyət kəsb edən informasiya, proqram və texniki resurslarını müdafiə sustemlərinin dağıtmaq yolu ilə virusları tətbiq etməkdə - oğurlamaq və ya məhv etmək.
3. İnformasiya və idarəetmə sistemlərində proqram və informasiya təminatının normal fəaliyyətini pozmaq, dövlətin infrastrukturu haqqında informasiyanın funksional fəaliyyətlə bağlı qapalı informasiyanın açılması və təhlükəli məhvi, o cümlədən ictimai əhəmiyyətli və hərbi informasiya sistemlərinin, şifrələrin, informasiya sistemlərinin işinin pozulması, onların sirrlərinin konfidensiallığının pozulması və s.

4. Telekomunikasiya verilişləri kanallarının dezinformasiyanın genişləndirilməsi məqsədi ilə ələ keçirilməsi və terrorçu təşkilatların gücünü nümayiş etdirmək və öz istəklərini tələblərini elan etmək (Golubev).

2018-ci il			2019-cu il			Sıralamada dəyişiklik
1	Zərərli kodlar/proqramlar*	↑	1	Zərərli kodlar/proqramlar*	↑	⇔
2	Veb-əsaslı hücumlar	↑	2	Veb-əsaslı hücumlar	↑	⇔
3	Veb proqram hücumları	↑	3	Veb proqram hücumları	↑	⇔
4	Botnetlər	↓	4	Botnetlər	↓	⇔
5	Xidmətin imtinası	↑	5	Xidmətin imtinası	↑	⇔
6	Spam	↓	6	Fiziki ziyan/oğurluq/zərər	→	⇧
7	Fişinq (saxta məktublar)	↑	7	Daxili təhdid	↑	⇧
8	Zəiflik müəyyən etmə alətləri	↓	8	Fişinq (saxta məktublar)	→	⇩
9	Məlumat sındırılması	↑	9	Spam	↓	⇩
10	Fiziki ziyan/oğurluq/zərər	↑	10	Zəiflik müəyyən etmə alətləri	↑	⇩
11	Daxili təhdid	→	11	Məlumat sındırılması	→	⇩
12	Məlumatın sızması	↑	12	İdentifikasıya oğurluğu	→	⇧
13	İdentifikasıya oğurluğu	↑	13	Məlumatın sızması	↑	⇩
14	Kiber-casusluq	↑	14	Girov götürmə alətləri	↑	⇧
15	Girov götürmə alətləri	↓	15	Kiber-casusluq	↑	⇩

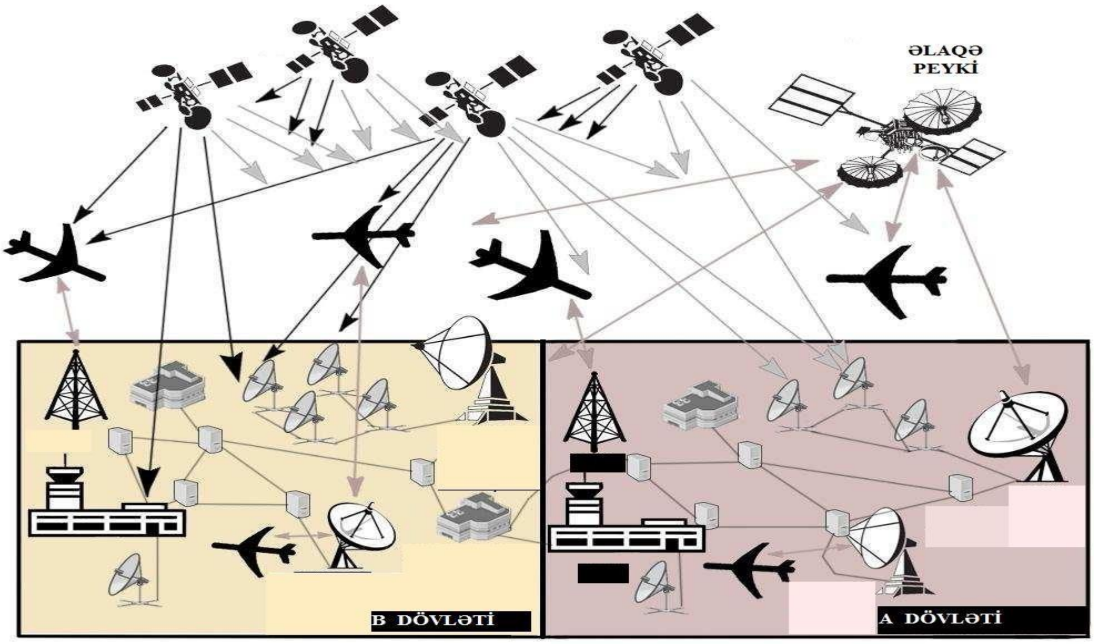
Mənbə: ENISA Təhlükə müstəvisi hesabatı

*soxulcanlar, troya atları, məntiqi bombalar və s.

İzahat:
Trendlər - ↑ artan, ↓ azalan, → stabil
Sıralama - ⇧ yüksəliş, ⇩ düşmə, ⇔ eyni

2018-2019-cu illər üçün hesablanmış cədvələ baxdıqda təhlükənin daima artdığı göz önünə gəlir. 15 faktordan yalnız biri daxili hədələr stabil olaraq qalır. Digər bütün informasiya və elektron idarəetməyə əsaslanan faktorlarda artımlar müşahidə olunur.

MA-da kiberterrorizm o qədər açıq və ciddi şəkil almışdır ki, bu sahədə qeyd edilən problemləri ətraflı tədqiq, təhlil etmək, öyrənmək, sonra isə bu hadisələrin qarşısını ala biləck tədbirlər, aktiv fəaliyyəti həyata keçirmək zərurəti yaranmışdır. Beynəlxalq aviasiya birliyi kiberterrorizmin xəbərdarlıq edilməsi probleminə böyük diqqət verir. Bu istiqamətdə İCAO müəyyən addımlar atmışdır. Belə ki, 1998-ci ilin oktyabrında İCAO-nun assambleyası bu problemin xüsusi olaraq hüquqi və texniki aspektlərinə fikir verilən bir səslə rezolyusiya qəbul etdi. A32-2 rezolyusiyası MA sahəsində əmkdaşlıq edən dövlətləri kiberterrorizmin artan təhlükəsinə qarşı səmərəli əks tədbirlərin tətbiqinə və işlənməsinə çağırır (Vasenin).

Nəticə

Nəzərə alsaq ki, kibercinayətkarlığın dili, dini, milliyəti sərhəddi yoxdur və kibercinayətkarlığın xarakterik xüsusiyyətlərə malik olması bu növ cinayətkarlığa qarşı mübarizənin effektivliyini yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində mümkün edə bilər. Bu baxımdan informasiya təhlükəsizliyi və kibercinayətkarlıqla mübarizə Azərbaycan Respublikasının həm yerli qanunvericiliyində həmdə beynəlxalq norma və standartlara uyğun təmin edilməlidir. Kibercinayətkarlıq və kiberterrorizmlə mübarizə aparmağa qadir olan yeni orqanlar və onları istiqamətləndirən təşkilatlar yaratmaqla, özünün milli kadrlarını yaratmaqla kibercinayətkarlıqla məşğul olan trans milli orqanlara və təşkilatlara qoşulmalıdır (8).

Ədəbiyyat

1. https://ict.az/az/content/353-in
2. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_400/N_407.pdf.
3. Okinava Charter for the Global Information Society. (2000). Adopted on July 22, Diplomatic Bulletin. No8. (Electronic resource) http://www.mert.ru/index.php?nodeid=1218.
4. Gasimov, V. Basics of information security.
5. Vasenin, V. Information security and computer terrorism. (Electronic resource) http://www.erime-research.ru.
6. Golubev, V. Cyber terrorism is a threat to national security.
7. Information Security, Textbook, Baku, "Economic University".
8. https://cert.gov.az/az/news-view/113-i

Göndərilib: 19.09.2021 Qəbul edildi: 16.11.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/45-48

Fatimə Vüqar qızı Əsgərli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
fatimasgarlii@gmail.com

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNDƏ COĞRAFİYA FƏNNİ ÜZRƏ TÜRK DÜNYASININ TƏDRİS EDİLMƏSİ

Xülasə

Müasir dövrdə coğrafiyanın tədrisində əsas məsələlərdən biri də türk dünyasının tədrisidir. Məqalədə türk ölkələrində tədris olunan coğrafiya fənninin türk dünyasının necə aparıldığı barədə məlumat verilir. Burada türk ölkələrindən olan coğrafiya dərslikləri təhlil edilmiş, türk dünyasının həmin kitablarda necə yerləşdiyinə aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının strukturu 1992-ci ildən sonra orta məktəb coğrafiyası tədrisində köklü dəyişikliklər baş verdi.

Açar sözlər: *dərslik, Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan*

Fatima Vugar Askerli
Baku State University
master student
fatimasgarlii@gmail.com

Teaching the Turkish world at Geography classes in Turkish countries

Abstract

One of the main issues in the teaching of geography in modern times is the teaching of the Turkic world. The article provides information on how the Turkic world is conducted in the subject of geography which is taught in the Turkic countries. Here, geography textbooks from Turkic countries were analyzed, and it was clarified how Turkic world was allocated in those books. The structure of school geography in Azerbaijan After 1992, radical changes took place in high school geography teaching.

Keywords: *textbook, Azerbaijan, Turkey, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan*

Giriş

Türk xalqları tarixən formalaşan qədim xalqlardan biridir. Müasir dünyada türk dövlətlərinin birliyi ideyasının kökündə qədim sivilizasiya mənbələri, tarix boyu davam etmiş etnomədəni əlaqələri, tarixi parçalanma zamanı itirmədikləri, qoruyub saxladıqları və daim inkişaf etdirdikləri ortaq dəyərləri dayanır. Coğrafiyanın tədris olunmasında əsas mövzulardan biri də məhz türk dünyası mövzusudur. Coğrafiya dərsliklərində türk dünyasının tədrisini təhlil edək (Eminov, Səmədov, Əliyeva, 2019).

Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının strukturu 1992-ci ildən sonra orta məktəb coğrafiyası tədrisində köklü dəyişikliklər baş verdi. *Azərbaycanda* orta təhsil pilləsində XI sinifdə Türk dünyası coğrafiyasının tədrisi o zaman üçün bir yenilik idi. Çünki, bu günə qədər Azərbaycanda coğrafiya təhsil proqramlarında Türk Dünyasına aid heç bir coğrafiya dərsi keçirilmirdi.

"Türk Dünyası Coğrafiyası" dərsliyi 2 bölmədən ibarət idi: Türk dünyası ölkələrinin fiziki iqtisadi coğrafiyasından bəhs olunan ümumi hissə və türk dövlətlərinin və qurumlarının coğrafiyasından bəhs olunan regional hissə (Əlizadə, Seyfullayeva, Şabanova, Aktoprak, 2020).

Dərs həftədə 1 dəfə, illik 34 saatlıq tədris planı var idi ki, bunun da 5 saatı əlavə saat idi.

Daha sonra Türk dünyası ayrıca dərslik kimi deyil, VI sinifdən XI sinifə kimi mövzuların daxilində keçirilməyə başlandı. Hazırda coğrafiya dərsliklərində Türk dünyası həm müstəqil mövzu

olaraq, həm də digər mövzuların tərkibində keçirilir. Müstəqil mövzu kimi türk dünyasına VII, IX və XI siniflərin hər birində 1 mövzu olaraq yer ayrılmışdır. Müstəqil mövzulara VII sinifdə "Türk dünyası birliyi", IX sinif də "Türk dünyasının sivilizasiyalararası əlaqələrdə rolu", XI sinifdə "Türk dünyası birliyi" (praktik dərs) aiddir (Əlizadə, Seyfullayeva, Şabanova, Aktoprak, 2018).

Coğrafiya fənni üzrə məzmun standartlarında vahid coğrafiya prinsipi əsasən gözlənilmişdir. Fiziki və iqtisadi coğrafiyanın sintezini təşkil edən alt standartlar ümumidən xüsusiyə doğru prinsipi ilə tərtib edilmişdir. Standartlarda ayrı-ayrı regionlar üzrə bilik və bacarıqlar ümumi şəkildə təqdim edilir. Azərbaycan Respublikası, türk dünyası və dünyanın müxtəlif regionları ümumi halda təmsil olunur. Coğrafiya kurikulumunda türk dünyası mövzusuna aid standartların ümumi sayı 7-dir. Siniflər üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır:

1. VII sinif üzrə 2
2. IX sinif üzrə 1
3. XI sinif üzrə 4.

Türkiyədə coğrafiya dərsi tədris proqramı ilə 9-cu sinifdən etibarən istifadə olunaraq yenilənmişdir. Orta təhsil müddətinin dəyişməsi ilə bərabər coğrafiya tədris proqramına əsasən dərs mövzuları 5 elm sahəsindən ibarət olmaqla tədris edilir. Təbiət elmləri, Bəşəri elmlər, Qlobal elmlər, Türkiyə, Ölkələr və Bölgələr ilə əhalidir. 4 il boyunca coğrafiyanın adları çəkilən bütün bölmələri ilə bağlı mövzular keçirilir (Qəribov, Seyfullayeva, Hümbətova, Şabanova, İsmayılova, 2018).

Türkiyədə coğrafiya dərsi cografiya adı ilə 9-cu sinifdən etibarən məcburi dərs kimi həftədə 2 saat keçirilir. Fənn elmləri və xarici dil sahələrində 9 və 10-cu siniflərdə məcburi, 11 və 12-ci siniflərdə isə seçmə dərs statusunu daşıyır. Sosial elmlər və Türkcə-riyaziyyat sahəsində isə coğrafiya dərsi 9-cu sinifdə məcburi dərs, 10-11-12-ci siniflərdə isə sahəvi dərs kimi keçirilir.

Türkiyənin coğrafiya dərsliklərində Türk dünyası ilə bağlı məlumat və tapşırıqlar mövzuların tərkibində verilmişdir. Məsələn, Türkiyənin XI sinif coğrafiya dərsliyində "Ekonomiye yön veren güç: doğal kaynaklar" mövzusunun Etkinlik blokunda Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələr üzrə paylanmasının qrafiki verilmişdir (Qəribov, Alxasov, Hüseynli, Babayeva, 2018).

Özbəkistanda coğrafiya fənni 5-ci sinifdən 10-cu sinfə kimi tədris olunur. Burada coğrafiya dərslikləri özbək, türkmən, qazax, qırğız, qaraqalpaq, tacik və rus dillərindədir. Bu dərslikləri türk dünyası baxımından təhlil edək:

Özbəkistanın 5-ci sinif coğrafiya dərsliyində Türk dünyasına müstəqil mövzu kimi yer verilməsə də, "Coğrafi kəşflər və müasir coğrafiya" mövzusunda türk alimlərindən Əl-Xarəzmi, Əl-Biruni, Mahmud Kaşğarinin adları çəkilmişdir (Seyfullayeva, Şabanova, İmrani, 2018).

Özbəkistanın 6-ci sinif coğrafiya dərsliyində "İsti iqlim qurşaqları" mövzusunda Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistanın iqlimi haqqında məlumat verilmişdir.

Özbəkistanın 7-ci sinif coğrafiya dərsliyində "Orta Asiyanın əhalisi və siyasi xəritəsi" mövzusunda bu ərazidə yaşayan türk xalqlarının adları çəkilir. Bundan əlavə, müstəqil türk dövlətləri olan Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstanın adı çəkilmişdir.

Özbəkistanın 9-ci sinif coğrafiya dərsliyində "Dünyanın siyasi xəritəsi" mövzusunda 1991-ci ildə müstəqillik qazanan dövlətlər arasında türk dövlətlərinin də adları çəkilir.

"Asiya ölkələri" mövzusunda Mərkəzi Asiyaya aid olan türk dövlətləri sadalanır (Kulmatov, 2009). Müstəqil mövzu kimi "Qazaxıstan Respublikası", "Qırğızıstan Respublikası", "Türkmənistan Respublikası" və "Türkiyə Respublikası" mövzuları vardır. Burada bu türk dövlətlərinin faydalı qazıntıları, relyefi, iqlimi, çayları, gölləri, əhalisi, iqtisadiyyatı haqqında informasiya verilmişdir.

Özbəkistanın 10-cu sinif coğrafiya dərsliyində "Mərkəzi Asiya dövlətləri" mövzusunda şagirdlər burada yerləşən türk dövlətləri - Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan haqqında məlumat əldə edirlər.

Qırğızıstanda coğrafiya fənni 6-ci sinifdən 10-cu sinfə kimi tədris olunur. Burada coğrafiya dərslikləri qırğız, rus, özbək, tacik dillərindədir. Bu dərsliklərin türk dünyası baxımından təhlilinə baxaq (Kadyrkulov, Aliev, 2013):

Qırğızıstanın 6-cı sinif coğrafiya dərsliyind“ əYaşayış məntəqələri” mövzusunda Qırğızıstanın şəhərlərindən bəhs olunmuşdur.

“Dünyanın siyasi xəritəsində ölkələr” mövzusunda Qırğızıstan, Qazaxıstan və Özbəkistanın adları çəkilmişdir.

Qırğızıstanın 7-cı sinif coğrafiya dərsliyində “Daxili suların paylanması” mövzusunda türk dünyasında yerləşən Xəzər dənizi, Aral dənizi və Turan ovalığından, çaylardan və göllərdən bəhs edilmişdir (Osmonov, 2012).

“Cənub-qərbi və Şərqi Asiya” mövzusunda bu ərazilərdə türklərin yaşadığı vurğulanmış, Türkiyə və Qırğızıstanın adı çəkilmişdir.

“Orta Asiya” mövzusunda burada yaşayan əhali arasında qazaxlar və qırğızların olduğu deyilir.

“Şimal-şərqi Asiya” mövzusunda MDB-yə daxil olan Qazaxıstan və Özbəkistanın adları çəkilir.

Qırğızıstanın 7-cı sinif coğrafiya dərsliyində türk dünyasına aid müstəqil mövzular vardır. Bu mövzular “Qazaxıstan Respublikası”, “Özbəkistan Respublikası” və “Qırğız Respublikası”-dır (Barataliev, Alymkulova, 2012).

Qırğızıstanın 8-ci sinif coğrafiya dərsliyi Qırğızıstan Respublikasının fiziki coğrafiyası, 9-cu sinif coğrafiya dərsliyi isə Qırğızıstanın iqtisadi və sosial coğrafiyası dərsliyidir.

Qırğızıstanın 10-cu sinif coğrafiya dərsliyin “Rusiya Federasiyası” mövzusunda Rusiyada yaşayan türk xalqlarının adları çəkilmişdir və verilən cədvəldə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistanın sahəsi, əhalisi, paytaxtı, idarəetmə forması verilmişdir (Osmonov, Choduraev, 2011).

Qazaxıstanda coğrafiya fənni 7-ci sinifdən 11-ci sinfə kimi tədris olunur. Burada coğrafiya fənni qazax və rus dillərində keçirilir. Bu dərsliklərin türk dünyası baxımından təhlilinə baxaq:

Qazaxıstanın 7-ci sinif coğrafiya dərsliyində “DİL ailələri və dünya xalqları” mövzusunda verilən cədvəldə Altay dil ailəsi və ona daxil olan türk xalqlarının adları çəkilmişdir.

“Avtomobil, hava, su, boru kəmər nəqliyyatı” mövzusunda Qazaxıstan, Özbəkistan və Azərbaycanın adı çəkilir (Egorina, Nurkenova, Shimina, 2017).

Qazaxıstanın 8-ci sinif coğrafiya dərsliyində Əhalinin siyahıya alınması” mövzusunda Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistanın əhalisinin gələcək üçün proqnozu verilmişdir.

“Quru sularının ekoloji problemləri” mövzusunda Qazaxıstanın ekoloji problemlərindən bəhs olunur.

Qazaxıstanın 9-cu sinif coğrafiya dərsliyi 2 hissədən ibarət olan Qazaxıstanın coğrafiyasından ibarətdir (Karatabanov, Kuanysheva, Baimetova, Dzhanaleeva, 2019). Qazaxıstanın 10-cu sinif coğrafiya dərsliyind Fiziki, coğrafi və iqtisadi amillərin geosiyasi siyasətdə əhəmiyyəti” mövzusunda Türkmənistan, Azərbaycan və Qazaxıstanın adları çəkilmişdir.

Qazaxıstanın 11-ci sinif coğrafiya dərsliyind “Dövlət və təbiət idarəçiliyinin qanunvericilik aspektləri” mövzusunda Qazaxıstandan bəhs olunur.

“Davamlı inkişafa keçid” mövzusunda Qazaxıstanın davamlı inkişaf konsepsiyasından bəhs olunmuşdur (Usikov, Egorina, Usikova, Zabenova, 2019).

“Qazaxıstan iqtisadiyyatının sektor quruluşu”, “Qazaxıstan bölgələrinin iqtisadiyyatı” və “İnvestisiya cəlbediciliyi - Qazaxıstan iqtisadiyyatının bir qoludur” mövzularında bu ölkənin iqtisadiyyatı haqqında informasiya verilir.

“Qazaxıstan bölgələrinin bərabərləşdirilməsi” mövzusunda ölkənin ərazi bölgüsünün qeyri-bərabərliyindən, bərabərləşdirmə siyasətindən danışılır.

“Xüsusi iqtisadi zonalar və Qazaxıstanın texnoparkları” mövzusunda Qazaxıstanın texnoparkları haqqında məlumat verilmişdir (Saitov, Abilmazhinova, Kaymuldinova, 2019).

“Qazaxıstanın qrup təşəbbüsləri” mövzusunda Qazaxıstandan bəhs olunmuşdur.

“Qazaxıstanın geosiyasi mövqeyi”, “Qazaxıstanın geosiyasi təhlükəsizliyi”, “Qazaxıstanın geosiyasi inteqrasiyası” mövzularında Qazaxıstan haqqında məlumat verilmişdir.

“Asiyanın mərkəzində Böüyk çöl ölkəsi” mövzusunda Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Qazaxıstanın adları çəkilir.

"Qazaxıstan ərazisində bəşəriyyətin qlobal problemlərinin təzahürü" mövzusunda Aral dənizindən, səhralaşmadan bəhs edilmişdir (Kaimuldinova, 2019).

Ədəbiyyat

1. Eminov, Z., Səmədov, Q., Əliyeva, A. (2019). "Coğrafiya", VIII sinif, Çaşıoğlu.
2. Əlizadə, E., Seyfullayeva, N., Şabanova, Y., Aktoprak, İ. (2020). "Coğrafiya", IX sinif, Bakı.
3. Əlizadə, E., Seyfullayeva, N., Şabanova, Y., Aktoprak, İ. (2018). "Coğrafiya", VI sinif, Bakı.
4. Qəribov, Y., Seyfullayeva, N., Hümbətova, Ş., Şabanova, Y., İsmayılova, T. (2018). "Coğrafiya", VII sinif, Bakı.
5. Qəribov, Y., Alxasov, O., Hüseynli, Ş., Babayeva, M. (2018). "Coğrafiya". X sinif, Bakı.
6. Seyfullayeva, N., Şabanova, Y., İmrani, Z. (2018). "Coğrafiya", XI sinif, Bakınəşr.
7. Kulmatov, T. (2009). "Physical Geography", 6th grade, Aditi.
8. Kadyrkulov, M., Aliev, Z. (2013). "Materikterdin jana oceanardyn geography", 7th grade, Insanat.
9. Osmonov, A. (2012). "Geography", 8th grade, Insanat.
10. Barataliev, O., Alymkulova, N., (2012). "Geography", 9th grade, Insanat.
11. Osmonov, A., Choduraev, T. (2011). "Duinonun ekonomikalyk jana sotsialdyk geographyy", 10th grade, Insanat.
12. Egorina, A., Nurkenova, S., Shimina, E. (2017). "Geography", Grade 7, Atamura.
13. Karatabanov, R., Kuanysheva, G., Baimetova, Zh., Dzhanaleeva, K. (2019) "Geography", 8th grade, Almatykitap.
14. Usikov, V., Egorina, A., Usikova, A., Zabenova, G. (2019). "Geography", Grade 9, Atamura.
15. Saitov, A., Abilmazhinova, S., Kaymuldinova, K. (2019). "Geography", grade 10, Mektep.
16. Kaimuldinova, K. (2019). "Geography", grade 11, Mektep.

Göndərildi: 08.09.2021 Qəbul edildi: 11.11.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/49-53

Tural Bəşir oğlu Tağıyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
tural.taqiyev93@gmail.com

XƏZƏRSAHİLİ AKKUMULYATİV DÜZƏNLİKLƏRİN GEOMORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TORPAQLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Ərazinin morfogenetik xüsusiyyətləri, morfometrik göstəriciləri, mailliyi, görmə qabiliyyəti, torpaqların müxtəlifliyi, onlarda humusun miqdarı, quruluşu, rütubəti və kimyəvi xüsusiyyətləri və s. xassələrə birbaşa təsir göstərir. Torpaq örtüyünün özü ərazinin müxtəlif təyinatlı inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Xəzər sahili düzənliklərində ərazinin geomorfoloji şəraiti və torpaqların işlənməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *akkymulyativ düzənliklər, torpaq tipləri, mənimsənilmə istiqamətləri*

Tural Bashir Taghiyev
Baku State University
master student
tural.taqiyev93@gmail.com

Influence of geomorphological features of Caspian accumulative plains on land development

Abstract

Morphogenetic characteristics of the area, morphometric indicators such as, the slope, the visibility, the diversity of soils, the amount of humus in them, the structure, moisture and chemical properties, etc. directly affects the properties. Land cover itself is one of the main factors determining the level of development of the area for different purposes. Geomorphological conditions of the area and the main directions of land development have been identified in the Caspian coastal plains.

Keywords: *accumulative plains, land types, directions of development*

Giriş

Relyef əsas torpaq əmələgətirən amillər sırasına daxildir. Ərazinin morfogenetik xüsusiyyətləri, yamacların meyilliyi, baxarlılığı kimi morfometrik göstəricilər torpaqların müxtəlifliyinə, onlarda humusun miqdarı, strukturu, nəm və kimvəvi xassələri və s. xüsusiyyətlərinə birbaşa təsir göstərir. Torpaq örtüyünün özü isə ərazinin müxtəlif məqsədli mənimsəmə səviyyəsini müəyyən edən başlıca amil sırasına daxildir.

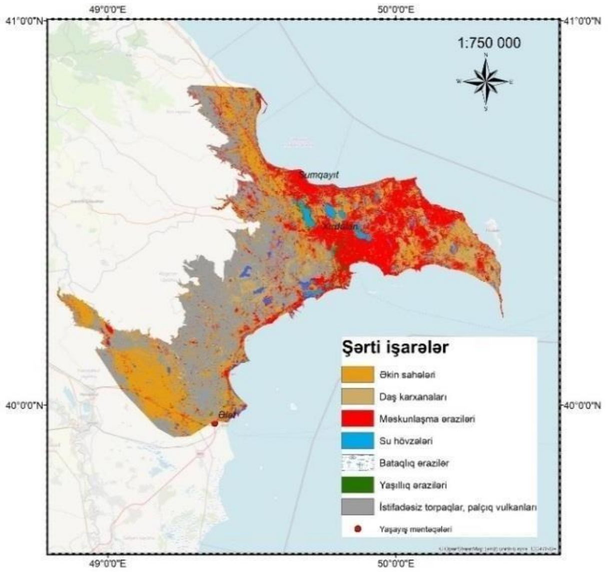
Məqalədə tədqiqat sahəsi olaraq Xəzərin dənizin Azərbaycan sahillərinin 200 m mütləq yüksəkliklərə qədər olan akkumulyativ mənşəli düzənlikləri götürülmüşdür. Tədqiqat sahəsində əsas oroqrafik vahidlər Samur-Dəvəçi ovalığı, Boğaz düzənliyi Abşeron yarımadasının sahilləri, Cənub-Şərqi Şirvan, Salyan düzü, Lənkəran ovalığıdır. Ərazinin əsas geomorfoloji elementləri allüvial-prolüvial düzənliklər, akkumulyativ dəniz düzənlikləri və abrazion akkumulyativ dəniz düzənlikləridir. Ümumi halda ərazidə meyillik 0-20° arasında dəyişsədə, 0-5° meyilliyə malik ərazilər üstünlük təşkil edir (85%). Baxarlılıq göstəricisi üzrə demək olar ki, əksər istiqamətlərdə bərabərlik müşahidə edilir. Bununla belə düz səthlər nisbi üstünlüyə malikdir (17%). Bu da böyük bir hissəsinin əsasən əyilmə zonasına uyğun gəlməsi ilə əlaqədardır. Tədqiqat məqsədilə 4 geomorfoloji rayon daxilində geomorfoloji şəraitə və ərazinin mənimsənilməsinə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirək (Mammadov, 2007: 856).

Abşeron yarımadası şimalda Giləzi burnu ilə, cənubda Səngəçal burnununa qədər sahəni əhatə edir. Qərbi Abşeronda antiklinal struktrurlara uyğun gələn alçaq tirələrə rast gəlinir. Bunların şimal yamaclarında mütləq hündürlüyü 300-350 m-ə çatan yüksək dəniz terrasları vardır. Qərbi Abşeronda yarğan-qobu şəbəkəsinin inkişafı müşahidə edilir. Cənub-Qərbi Abşeronın xarakterik relyef formaları kimi Güzdək və Bakı platolarını, Bakı muldası və antiklinal strukturların yerində yaranmış dərələri misal göstərmək olar. Mərkəzi Abşeronda səthi çox hamarlanmış alçaq tirələr və yüksəkliklər, sinklinal zonalarda isə çoxunda duzlu göllər yerləşən çökəklərlə rast gəlinir. Ərazidə Xəzər terraslarının bir neçə səviyyəsinə geniş sahədə rast gəlinir. Burada palçıq vulkanları və qır örtüyü ilə zirehlənmiş yüksəkliklərin də yer tutduğu xüsusi qeyd edilməlidir. Yarımadanın Fatmayı-Zığ antiklinalından şərqdə yerləşən hissəsinin relyefini düzənliklər təşkil edir (Müseyibov, Quliyev, 2018: 129-130).

Abşeron geomorfoloji rayonunda subtropiklər üçün xarakterik olan boz-qonur, primitiv boz torpaq, qonur, açıq-şabalıdı torpaqlar, şoranlar və şorakətlər yayılmışdır.

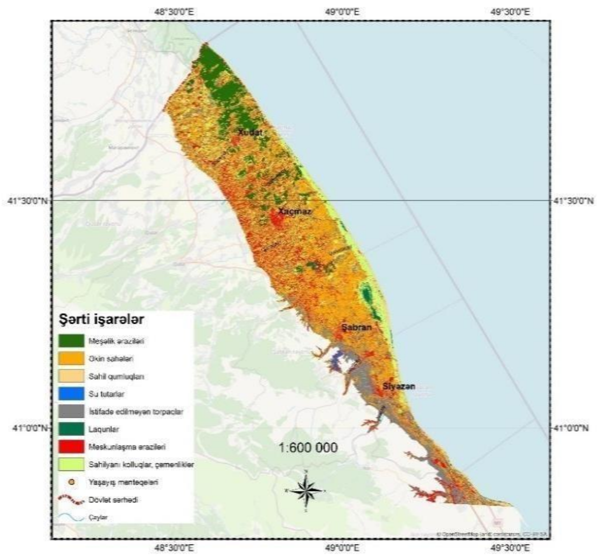
Aqroiqlim ehtiyatlarının olması burada müxtəlif bitkilərin vegetesiya dövründə tələb olunan səviyyədə istiliyin olması əraziyə xas olan bitkilərin becərilməsi üçün münbit şərait yaratmışdır. Bu ərazinin təbii şəraiti tərəvəzçiliyin, heyvandarlığın, üzümçülüyün, subtropik meyvəçiliyin (əncir, zeytun, püstə) inikişaf etdirilməsinə imkan verir. Ərazi aid kosmik şəkillərin deşifrələnməsi ilə əldə olunmuş xəritə sxemə əsasən (Şəkil 1) aydın görünür ki, ərazidə əkin məqsədli ərazilər azlıq təşkil edir.

Şəkil 1. Abşeron rayonunun ərazi

istifadəsi xəritə-sxemi

Şəkil. 2. Samur-Dəvəçi rayonun ərazi

istifadəsi xəritəsi

Samur-Dəvəçi ovalığının enli daxili zonası allüvial-prolüvial, sahil zonası isə dəniz akkumulyativ düzənliklərdən təşkil olunmuşdur. Hər iki düzənlik zonaları sahəsində akkumulyasiya sürəti dağətəyindən sahilə tərəf tədricən azaldığından bu intensiv əyilmə zonasında səthi batıq düzənliklər yaranmamışdır (Müseyibov, Quliyev, 2018: 112).

Samir-Dəvəçi ovalığının torpaq örtüyü mürəkkəbdir. Ovalığın Şollar hissəsində əsasən karbotansız allüvial-çəmən-meşə və meşə altından çıxmış yuyulmuş qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Şabran ərazisindən cənubda (Siyəzənə qədər) boz və çəmən-boz torpaqlar, ondan cənub-şərqdə isə şorakətvari boz-qonur torpaqlar üstünlük təşkil edir. Karbonatsız allüvial çəmən, yuyulmuş qəhvəyi torpaqlar, tərəvəzçilik, üzümçülük və bağçılıq üçün yararlıdır. Dəniz sahili boyu (xüsusilə Şabran rayonu ərazisində) qum təpələri dar bir zolaq təşkil edir.

Samur-Dəvəçi ovalığında Qusarçay, Qudyalçay, Qaraçay, Vəlvələçayın əlverişli meliorativ şəraitə malik geniş dərələrində, gətirmə konuslarında səpələnən, kiçik areallı aqrokomplekslər formalaşmış və genişlənərək meşə massivlərini sıxışdırmışdır. Samur-Dəvəçi ovalığının gillərin, qum daşlarının geniş yayıldığı genişlənmiş terrasların, gətirmə konuslarının, allüvial, allüvial-

prollüvial, dellüvial düzənliklərində quru çöllər yaranmışdır. Bu ərazilər qədim zamandan suvarma əkinçiliyinə cəlb edilmiş və daha çox mənimsənilmiş komplekslərdəndir. Hazırda quru çöllərin əksəriyyətinin açıq şabalıdı, çəmən-qəhvəyi torpaqlarıda bağ-plantasiyalar, taxıl-tərəvəz, bostan əkinləri və otlaq-biçənəklər salınmışdır. Şabran və Siyəzən ərazisində hamarlanmış yamaclarda yaranan yovşanlı-topallı, yovşanlı-şiyavlı, topalotulu, efemerli quru çölləri biçənək, tərəvəz, bostan əkinləri və s. ilə əvəzlənmişdir. Meşə kolluqlar və meşə-çəmən Samur-Dəvəçi ovalığı, Sabiroba-Muxtadır-Meşəli xətti üzrə uzanan dənizsahili zolağa məxsus landşaftdır. Qırılmış meşələrin yerində yaranan talalar moruq, qaratikan, zirinc kollarından ibarət cəngəlliklər formalaşmışdır. Çəmən-bataqlıq və düzən-çəmən kompleksləri vaxtilə Samur-Dəvəçi ovalığında geniş massivləri tuturdu. Meliorativ tədbirlər nəticəsində bataqlıqların çox hissəsi qurudulmuş və əkin, biçənək, taxıl və s. sahələri salınmışdır. Samur-Dəvəçi ovalığının boz-qəhvəyi torpaqlarında formalaşan qaratikanlı, yovşanlı-kollu çöllərin yerində komplekslərin 35%-ni seliteb-bağ, 47%- ni əkin, biçənək, bağ, 18%-ni isə texnogen modifikasiyalar tutur (Qəribov, İsmayılova, Sədullayev, 2014: 114-115).

Cənub-Şərqi Şirvan düzü Şərqi Kür depressiyasının bir hissəsini təşkil edir.Lakin Kür-Araz ovalığının qalan hissələrindın fərqli olaraq,burada relyefin struktur formaları və inversion qırışıqlıq zonaları, palçıq vulkanı morfostrukturları təşəkkül tapmışdır.Bu morfostrukturun əsas hisəsini səthi hamar dəniz və allüvial-dəniz düzənlikləri təşkil edir (Müseyibov, Quliyev, 2018: 176).

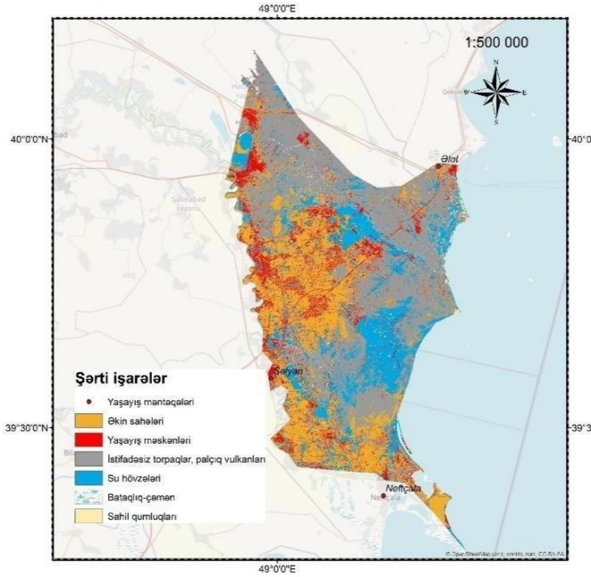
Cənub-şərqi Şirvan çöllərinin torpaqlarını vaxtilə ənənəvi olaraq köçəri heyvandarlıq üçün istifadə edilmişdir. Ərazi irriqasiya kanalları vasitəsi ilə suvarılırdı, ancaq, intensiv suvarma torpağın şoranlaşması ilə nəticələnmişdir. Keçən əsrin 60-cı illərdə torpaq öz məhsuldarlığını itirmiş və bu yerlərdə pambıq və tərəvəz bitkiləri əkilməsi gəlirli olmamışdır. Əkilən yerlər ancaq Yenikənd kəndinin ətrafındakı ərazilərdə mövcudluğunu saxladı. Salyan və Neftçala rayonlarında kənd təsərrüfatında üstünlük taxılçılığa və tərəvəzçiliyə verilir, bəzi yerlərdə meyvəçilik və heyvandalıqla da məşğul olurlar (Məmmədov, 2009: 120). Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdləri torpaqları (xüsusilə Neftçala rayonunda) yararsız hala salır və mənimsənilməsinə mane olur. Torpaq islahatından (1996 il) sonra əkin yerlərinin sahəsi 1999-ı ilə qədər azalmışdır. Hazırda isə əkilən yerlərin sahəsi sürətlə çoxalır. Regionda ev heyvanlarının sayı davamlı surətdə artmaqda davam edir. Hədsiz dərəcədə otarılma nəticəsində, həm ətraf ərazilərdə və həm də Şirvan Milli Parkının içərilərində güclü deqradasiya və səhralaşma prosesi baş verir. Cənub–Şərqi Şirvan düzünün bir hissəsində Şirvan Milli Parkı təşkil edilmişdir. Şirvan Milli Parkı sərhədləri daxilində genetik əlamətlərinə görə abrazion-akkumlyativ, allüvial-delta, akkumulyativ-dəniz, şoranlıq-laqun və şoranlıq-deflyasiya düzənlik tipləri ayrılır (Məmmədov, 2009: 89).

Lənkəran ovalığı rayonu şimaldan cənuba ensizləşir və sadə relyefə malikdir. Ərazinin relyefi Xəzər dənizinin səviyyəsinin reqressiv tərəddüdü və dağlardan gətirilmə akkumulyasiya materiallarının ovalığa toplanması nəticəsində formalaşmışdır. Lənkəran ovalığının qərbində gilli dellüvial və gillicəli dellüvial və dellüvial-allüvial çöküntülər daha geniş yayılmışdır. Ovalığın morfosklupturlarının formalaşmasına abraziya prosesləri ilə yanaşı çayların fəaliyyəti mühüm təsir edən amildir. Lənkəran regionu Azərbaycanın başqa regionları ilə müqayisədə sıx çay şəbəkəsi ilə diqqət çəkir.

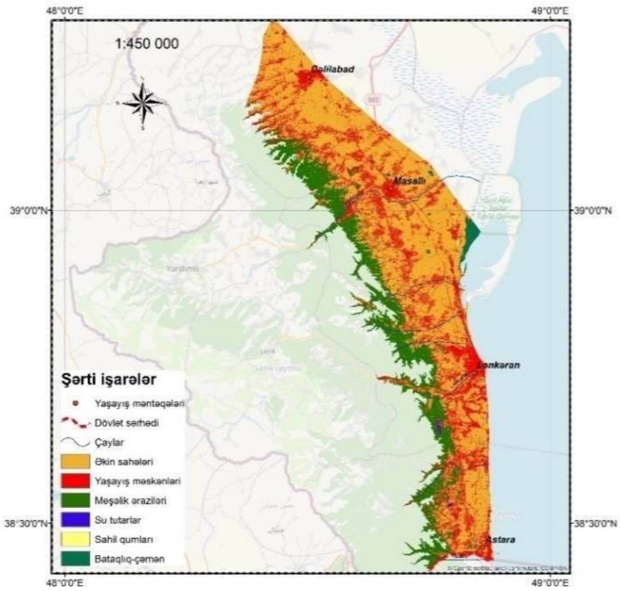
Bu rayonda zəif parçalanmış ovalıq və düzənliklərin çəmən-meşə landşaftı geniş yer tutur. Bu ərazi üçün dəniz terraslarının, çayların gətirmə konusu səciyyəvi xüsusiyyət daşıyır. Qeyd edilən relyef formaları allüvial, allüvial-prolüvial, dördüncü dövrün dəniz çöküntüləri ilə örtülmüşdür. Gətirmə konuslarından ən böyükləri kimi Bolqarçayın və Lənkərançayın gətirmə konusları xüsusi yer tutur. Tarixi dövrlərdə bu landşaft tipinin sərhədləri daxilində geniş bataqlıq sahələrinin və düzən meşələrinin olmasına dair məlumatlar öz əksini tapır (Cavadov, 2016). Bu da şirin qrunt sularının səthə yaxınlığı və zənginliyi ilə bağlı olmuşdur. Lakin son 100 il Lənkəran ovalığının cənubunda iri miqyaslı meliorasiya işlərinin (qurutma) aparılması, meşələrin qırılması, yaşayış məskənlərinin genişlənməsi nəticəsində torpaq-bitki örtüyündə kəskin dəyişikliklər baş vermiş, nəticədə bu landşaft tipi üçün səciyyəvi Hirkan meşələrinin düzənlik tipi ya tamamilə qırılmış, ya da fraqmentlər şəklində Astara və Lənkəran rayonları ərazisində saxlanmışdır (6). XX əsrin ikinci

yarısından etibarən təsvir edilən landşaft sahəsində intensiv suvarmaya daim ehtiyacı olan çay plantasiyalarının və tərəvəz sahələrinin salınması bəzi sahələrdə qruntun yenidən qalxmasına gətirib çıxarmış, bataqlaşmanın yenidən bərpası üçün şərait formalaşmışdır. Zəif parçalanmış ovalıq və düzənliklərinin çəmən-meşə landşaftı üçün podzollu sarı-qleyli və podzollu- sarı qleyləşmiş torpaqlar çox geniş yayılmışdır. Bundan başqa ərazidə vaxtilə geniş yayılmış bataqlıq-çəmən, çəmən və bataqlı torpaqlara da rast gəlinir.

Şəkil 3. Cənub-Şərqi Şirvan rayonunun ərazi istifadəsi xəritəsi

Şəkil 4. Lənkəran rayonunun ərazi istifadəsi xəritəsi

Çay əkinləri əsasən Lənkəran ovalığının rütubətli iqlim şəraitinə malik olan sahələrində salınmışdır. Çay plantasiyaları əsasən Lənkəran, Astara və Masallı inzibati rayonları ərazisinə uyğun gəlir. Müstəqilliyimizin ilk illərində bazar iqtisadiyyatı şəraitində çayçılıq təsərrüfatı üzrə də aqrar islahatı aparılaraq çay plantasiyaları tamamilə özəlləşdirilmişdir. Sahibkarlar ilk illərdə çay emalı sənayesinin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq çay plantasiyalarının xeyli hissəsini məhv edərək yerində taxıl, kartof, tərəvəz və s. kimi özlərinə xeyirli və dövrün tələbatına uyğun bitkilərin becərilməsinə başlamışdırlar. Rayonda sitrus meyvəçiliyinin inkişafı üçün potensialı çoxdur. Sitrus meyvəçiliyi Lənkəran, Astara və qismən də Masallı inzibati rayonları ərazisində geniş yer tutur. Hazırda həm çayçılıq həm də sitrus meyvəçiliyinin inkişafı üzrə dövlət proqramları icra olunur (7).

Nəticə

Dənizsahili ovalığın cənub hissəsində alçaq terraslarda relyefin çökək, əsasən qrunt suyu torpaq səthinə yaxın yerlərində suvarılan qleyli-sarı torpaqlar yayılmışdır. Bu torpaqlar allüvial gillicəli və dəniz çöküntüləri üzərində inkişaf etmişdir. Təsvir edilən torpaqların yayıldığı ərazilər intensiv şəkildə mənimsənilmiş və təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında torpaq ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Uzun müddət və çox zaman düzgün olmayan suvarma bu torpaqlarda irriqasiya eroziya prosesinin baş verməsinə gətirib çıxarır. Suvarma eroziyasının təsiri nəticəsində meylli və hətta az meylli sahələrdə suvarmanı düzgün aparmadıqda torpağın üst qatında qida maddələri yuyulub sahənin aşağı hissəsinə, yaxud su axarlıqlarına axıdılır (Əkbərova, 2020: 53-55).

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, olduqca böyük təbii və iqtisadi potensiala malik Xəzərsahili düzənliklərimizi mənimsənilməsi zamanı, ərazinin yaxşı öyrənilməsi, antropogen yüklənmənin norma və orta hədlərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca mühümdür.

Ədəbiyyat

1. Mammadov, Q. (2007). Azərbaycanın torpaq ehtiyatlartndan səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı, "Elm". 856 s.
2. Müseyibov, M., Quliyev, R. (2018). Azərbaycan respublikasının geomorfologiyası. Bakı, Avropa, 330 səh.
3. Qəribov, Y., İsmayılova, N., Sədullayev, R. (2014). Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı təbii landşaftlarının antropogen transformasiyasi və müasir yüklənməsinin kosmik şəkillərdən alınan informasiyalarla tədqiqi. Bakı Universitetinin Xəbərləri №4 Təbiət elmləri seriyası. 111-117 səh.
4. Məmmədov, R. (2009). Azərbaycanda landşaft Planlaşdirilması (ilk təcrübə və tətbiq). Bakı.
5. Cavadov, V. (2016). Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda hündürlük qurşaqları üzrə bitkiçiliyin ərazi təşkili, Coğrafiya və təbii resurslar jurnalı, №2, Bakı.
6. https://az.wikipedia.org/
7. http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Tebiet%202006%201/138-145.pdf.
8. Əkbərova, Ü. (2020). Suvarılan qleyli-sarı torpaqların fiziki-kimyəvi xassələrinə su eroziyasının təsiri. Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu. Akademik Vladimir Rodionoviç Volobuyevin anadan olmasının 110 illiyinə həsr edilmiş "Torpaqların ekologiyası, meliorasiyası və energetikası" mövzusunda Elmi-Praktiki Konfransın materialları. Bakı. 53-55 səh.

Göndərildi: 02.09.2021 Qəbul edildi: 05.12.2021

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/05/54-58

Xəyalə Mənsur qızı Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
khayalamansur@gmail.com

SÜRİX VƏ CENEVRƏ MALİYYƏ MƏRKƏZLƏRİNİN QURULUŞUNUN TƏDQİQİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Avropa uzun müddət böyük ticarət və maliyyə mərkəzi olmuşdur. Bu ərazilərin maliyyə mərkəzləri kimi formalaşması ilk növbədə onların yerləşdiyi şəhərlərin tarixi coğrafi mövqeyinə əsaslanır. Təcrübəli tədqiqatlar, yüksək səviyyəli akademik təhsil və peşə təhsili və inkişaf proqramları hamısı maliyyə sektorunun müvəffəqiyyətinə qəti şəkildə kömək edir. Maliyyə sektorunun inkişafı ilə əlaqədar hazırda Avropada yerləşən əsas maliyyə mərkəzləri London, Sürix, Lüksemburq, Cenevrə, Frankfurt və Tallindir. Bu məqalədə Sürix və Cenevrə maliyyə mərkəzlərinin inkişaf tarixi və onların hazırkı fəaliyyətinin ümumi xüsusiyyətləri, inkişaf meylləri təhlil edilir.

Açar sözlər: *Sürix, Cenevrə, maliyyə mərkəzi, Avropa Birliyi, inkişaf*

Khayala Mansur Mammadova
Baku State University
Master student
khayalamansur@gmail.com

Study of the structure of the financial centers of Zurich and Geneva and their development trends

Abstract

Europe has long been a major trading and financial center. The formation of these areas as financial centers is primarily based on the historical geographical location of the cities in which they are located. Hands-on research, high-level academic education, and professional training and development programs all contribute decisively to the success of the financial sector. Due to the development of the financial sector, the main financial centers currently located in Europe are London, Zurich, Luxembourg, Geneva, Frankfurt and Tallinn. This article analyzes the history of development of Zurich and Geneva financial centers and the general features of their current activities, development trends.

Keywords: *Zurich, Geneva, financial center, European Union, development*

Giriş

Avropa hələ qədim zamanlarda ən əsas ticarət və maliyyə mərkəzi kimi formalaşmağ a başlamıştır. Bu ərazilərin maliyyə mərkəzi kimi formalaşması ilk olaraq yerləşdikləri şəhərlərin tarixi coğrafi mövqeyinə əsaslanır. Maliyyə sektorunun inkişafına görə hazırda Avropada yerləşən əsas maliyyə mərkəzləri London, Sürix, Lüksenburq, Cenevrə, Frankfurt və Tallin hesab olunur.

Cenevrə. Avropanın mərkəzində yerləşən Cenevrə Maliyyə Mərkəzini bir neçə yüz illik köklərə malikdir. Cenevrə, İtaliyadan Fransaya və Aralıq dənizindən Flandreya qədər böyük ticarət yollarının kəsişmə nöqtələri arasında yerləşməsi nəticəsində əhəmiyyətli bir ticarət mərkəzinə çevrildi. Maliyyələşdirmə hərəkatının başlanğıcı faizlə borc verən yepiskop Adhémar Fabi idi. Bu dövrdə - 1387-ci ildə digər xristian millətlərindən fərqli olaraq faizlə borc ola bilmək misilsiz bir imtiyaz idi. Tarixən Cenevrə Maliyyə Mərkəzinin kökləri XIV-XV əsrlərə dayanır. O dövrdə Cenevrə, tacirlərin bankirlərə

çevrildiyi Avropa ticarət kapitalının əsas mərkəzlərindən biri idi. XVII əsrdə ticarət şəbəkəsi böyüdükcə Cenevrə artan əhəmiyyətə malik qlobal ticarət məkanına çevrildi. Kalvinizmin sərbəst düşüncə ruhu bankçılıq və ticarəti daha da inkişaf etdirdi. Bu zamana qədər bankirlər ticarət şəbəkələri qurdular və Hollandiyanın East India Company, England Royal Bank, Royal Process of Mirros (ilk Avropa emalat şirkəti) və daha bir çox ticarət şirkətlərini maliyyələşdirdilər. Bankirlər məhşurlaşmağa başladılar və nazirlərə, krallara məsləhətçi kimi vəzifələrə təyin olunurdular (Global Economic Prospects, 2021).

Cenevrənin maliyyə mərkəzi olaraq daha da böyüməsində əsas addım İsveçrənin ilk fond birjasının 1857-ci ildə, Sürix və Basel birjalarının açılmasından əvvəl yaranması idi. O dövrdə birja Avropanın ən əhəmiyyətli birjalarından idi və Amsterdam, Kopenhagen, London və Parisdən sonra ən böyük beşinci birja idi. Cenevrə bankirləri, İsveçrə, Avropa və ABŞ-dakı dəmir yolu və istehsal şirkətlərini maliyyələşdirərək sənayeləşmə prosesinə də töhfə vermişdilər. Bankirlər dövlət istiqrazları buraxmaqla İsveçrənin kommersiya inkişafında da iştirak edirdilər. Bir çox bank quruldu və özəl banklar sərvət idarəçiliyinə yönəlməyə başladılar. Xarici bankların Cenevrədə filial açması da cəlbedici olmağa başladı. Bu vaxta qədər Cenevrə bir sərvət idarəetmə və ticarət mərkəzi olaraq inkişaf etmişdir. O vaxtdan bəri, Cenevrə Maliyyə Mərkəzi maliyyə sənayesinin damı olmuşdur.

Qlobal və rəqabətqabiliyyətli bir bank və maliyyə mərkəzi olaraq bu inkişafa əsas qatqı verənlər siyasi bitərəflik, hüquqi sabitlik, cəlbedici həyat standartları, müştərilərin məxfiliyinin qorunması, biznesin zəmanətliliyi və çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizədə qanunverici orqanın mövcudluğudur. Cenevrə qlobal bir şəhər olmaqla yanaşı, dünyanın aparıcı maliyyə mərkəzlərindən biridir. Cenevrə İsveçrənin ikinci ən sıx məskunlaşmış şəhəridir və çox vaxt "Sülh Paytaxtı" adlandırılır. Cenevrə şəhəri Birləşmiş Millətin Avropa qərargahına ev sahibliyi edir və dünya miqyasında diplomatiya mərkəzi kimi tanınır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının da şəhərdə qərargahları var. Cenevrə 2009-cu ildə dünyanın dördüncü ən bahalı şəhəri olaraq seçilmişdir, həyat keyfiyyətinə görə isə üçüncü yeri tutmuşdur. Cenevrə xoş isti yayları və mülayim qışı ilə fərqlənir (Global Innovation Index, 2018).

Cenevrənin imtiyazlı yeri - Avropanın kəsişməsində - tarixinin ilk mərhələsində yarmarkaların yaradılmasına və inkişafına səbəb oldu. Bunların ilk qeydləri 1187-ci ilə aiddir. XIV əsrdə şəhərdə Aralıq dənizi hövzəsi və Avropanın şimalından çoxsaylı tacir və ticarətçiləri cəlb edən illik 4 ənənəvi yarmarka var idi. Bu yarmarkalar XV əsrin birinci yarısında özlərinin ən yaxşı zamanlarını yaşayırdılar. Bu səbəbdən Cenevrə əhəmiyyətli bir bank mərkəzi olaraq inkişaf etməyə başladı: Tacirlər mübadilə, kredit və ya ödəmə tapşırıqlarının verilməsi kimi yeni fəaliyyət növləri ilə məşğul olmağa başladılar. 1387-ci ildə faizli borclar kilsə tərəfindən sərt şəkildə qınanmasına baxmayaraq yepiskop Adhémar Fabri tərəfindən buna icazə verildi. Və nəticədə bu da ticarəti asanlaşdırmış və Cenevrənin böyük bir bank mərkəzi kimi inkişafına dəstək olmuşdur (HSBC Expat Explorer Survey).

1798-ci ildə Cenevrə yerli Yakobinlərin təşəbbüsü ilə "Grande Nation"a əlavə edildi. Bunun nəticəsində bankları və sənaye sahələri zərər gördü və şəhər ciddi iqtisadi depressiyaya düşdü. Buna baxmayaraq, 1814-cü ildə Cümhuriyyətin bərpasından və 1815-ci ildə Konfederasiya üzvlüyündən sonra Cenevrə bankçılıq və saat işlərində dramatik bir yüksəliş yaşadı. Cenevrə birjası Basel və Sürixdən 25 il əvvəl, 1857-ci ildə qurulmuşdur. Cenevrə bankları həm İsveçrənin, həm də Avropanın sənaye inkişaf motoru olaraq görülürdü (Finansal Piyasalarda Düzenleyici Otoriteler, 2015: 11).

XX əsrin əvvəllərində Cenevrədə bir sıra banklar quruldu. Bu banklar tamamilə sərvət idarəçiliyi sahəsində ixtisaslaşmışdılar və 1945-ci ildə II Dünya Müharibəsinin sona çatması ilə xeyli inkişaf etdilər. Bu gün Cenevrə dünyanın aparıcı maliyyə mərkəzləri arasında altıncı yerdə, İsveçrədə ikinci yerdədir. Xüsusi sərvət idarəçiliyi baxımından birinci yerdədir. Cenevrə ölkəyə qoyulmuş xarici kapitalın yarısından çoxunu və dünyanın özəl off-shore sərvətinin (xaricə qoyulmuş) 27 faizini idarə edir. Cenevrə qlobal ticarətdə və bunun maliyyələşdirilməsində də əsas rol oynayır. 500-dən çox ticarət şirkəti Cenevrədə yerləşir və ya təmsil olunur. 60 xarici bank daxil olmaqla demək olar ki, 140 bank qurumu Cenevrədə yerləşir. Bundan əlavə, maliyyə sektoru ümumi daxili məhsulun dörddə birini təşkil edir. Cenevrənin maliyyə sektorunda 34 mindən çox insan çalışır. Beləliklə, bank sektoru şəhərin həyat keyfiyyətinə və iqtisadi sabitliyinə böyük töhfə verir (Finansal Piyasalarda Düzenleyici Otoriteler, 2015: 11).

Cenevrə Maliyyə Mərkəzi öz fəaliyyətini üç əsas strateji prioritet üzərində cəmləşdirir: Əlverişli bir iş mühitinin qorunması öhdəliyi, tanıtım və ünsiyyət təşəbbüslərində artım, maliyyə sektorundakı işçilər üçün davamlı peşə inkişafına xüsusi diqqət.

Cenevrə bir maliyyə mərkəzi olaraq çox sayda üstünlüklərə malikdir. Bunlara bilik, keyfiyyət, xidmət yönümlü və yenilikçi ruh daxildir. Beynəlxalq nüfuzu sayəsində Cenevrə yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsindən faydalanır. İsveçrə, İşgüzar Mühit Risk Zəkasına (BERI) görə dünyada ilk 5 arasında yer alır. Cenevrənin bu güclərdən faydalanması üçün insan amili həlledici olaraq qalır. Maliyyə mərkəzi cari və hər şeydən əvvəl gələcək problemlərə cavab verə biləcək istedadlı mütəxəssisləri cəlb etməli, yetişdirməlidir və tutmalıdır.

Hal-hazırda maliyyə mərkəzi son iqtisadi, maliyyə və mədəni hadisələrə görə yeni qaydalarla bağlı dəyişiklik mərhələsindədir. Sürix Kantonu, İsveçrə Bankirlər Dərnəyi və Sürix Bank Birliyi kimi birliklər bank mərkəzinin daim inkişaf edə biləcəyi şəraiti yaratmaq üçün çalışır (Silvia Calo, Valerie Herzberg, 2019).

Sürix. 1755-ci ildə Bank Leu & Co. və Schweizerische Kreditanstalt'ın (indiki Credit Suisse) qurulmasıyla başlayan və 1856-cı ildə qurulmuş və ordain bəri fəaliyyət göstərən Sürix Maliyyə Mərkəzi İsveçrənin əhəmiyyətli bir regional maliyyə mərkəzi olmuş və Avropa maliyyə bazarında ilk ikilikdə yerləşmişdir. Sürətli böyümə, sənayeləşmə, yerləşmə, mövcud bank qurumları və əsasən daha çox kapital tələb edən dəmir yolu xəttlərinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Sürixin mərkəzdə yerləşməsi 1892-ci ildə mərkəzini Berndən Sürixə köçürən Eidgenössische Bankı (EIBA) kimi böyük quruluşları cəlb etdi. 1912-ci ildə Winterthurdakı Bank mərkəzi də Sürixdə yerləşən Schweizerische Bankgesellschafta (SBG) çevrildi. Artıq 1908-ci ildə EIBA, SBG, Bank Leu və Schweizerische Kreditanstalt yeddi ən böyük İsveçrə Bankının balans cəminin 50%-ni təşkil edirdi və beləliklə bu da daim böyüyən Sürix Maliyyə Mərkəzi üçün güclü bir başlanğıc olmuşdur.

Aşağıda Sürix Maliyyə Mərkəzinin mövcud vəziyyətini təsvir edən əsas hadisələrin qısa xülasəsi verilmişdir:

1755-1928-ci illər: Sürix Maliyyə mərkəzi 1755-ci ildə Bank Leu & Co-nun qurulması ilə başlayıb, ardından 1856-cı ildə Alfred Escher tərəfindən Credit Suisse'nin qurulması, İsveçrə Federal Dövlətinin qurulması, standart valyutanın-frankın qəbul olunması, Sürixin və qonşu kantonların mədəni və iqtisadi təcrid olunmaması üçün Avropanın qalan hissəsi ilə əlaqələndirən bir dəmir yolu inşa edilməsi kimi güclü köklərə sahib idi (Lannoo, 2007).

1929-1939-cu illər: Birinci Dünya Müharibəsinin sona çatması və 1929-cu ildə başlayan böyük depressiya ilə bu on ilə yaxın bir müddət 1931-ci il Alman Bank Krizi və 1934-cü ildə İsveçrə Federal Bankçılığı tərəfindən qəbul edilmiş İsveçrə Federal Bank Qanunu ilə maliyyə mərkəzini formalaşdırdı. Müştərilərin əmanətlərini qoruyan komissiya (indiki FINMA), Sürix Maliyyə Mərkəzinin dünya miqyasında artan cazibəsinin yalnız başlanğıcı idi.

1940-1979-cu illər: Bu dövrdə yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi və sonrakı illərdə sabit bazar şərtlərini mövcud olmuşdur. Əmanət nisbəti yüksək, milli büdcə sabitləşdi, frank sabit və inflyasiya aşağı idi. Bu ideal şərtlər xarici bankları İsveçrədə, xüsusən Sürixdə mağazalar açmağa cəlb etdi.

1980-ci illər: Paradiqma dəyişikliyi 1980-ci illərdə, bankların məhsullarını və xidmətlərini yüksək gəlir gətirən qlobal investisiya bankçılığına daxil etmək üçün genişləndirdikləri zaman baş verdi. Kapital əməliyyatları, məsləhət xidmətləri, birləşmə, müştərilər adına birja ticarəti kimi yüksək riskli fəaliyyətlər ön planda olmuş və banklar tərəfindən geniş tətbiq olunmuşdur (The Global Financial Centre Index).

1990cı illər-indiki dövr: Mülk böhranı və bəzi regional bankların səmərəsizliyi, Bank & Leu və Schweizerische Volksbank kimi bankların Credit Suisse tərəfindən satın alınmasına və Winterthur Insurance kimi bankların 1997-ci ildə sığorta sektoruna girməsinə səbəb oldu. Üstəlik, SBV və SBG-nin UBS ilə birləşməsilə iki böyük bank üçün yeni bir dövr başladı. 2005-ci ildə faiz gəlirlərindən vergi tutulmasını təmin etmək və saxtakarlığa qarşı daha da mübarizə aparmaq üçün AB ilə ikitərəfli II müqavilələr imzalanmışdır. Böyük bir hadisədən biri olan ABŞ-ın baş nazirlik böhranı, ABŞ-ın güclü investisiya banklarının sona çatmasına gətirib çıxarmışdır və bu, Sürix Maliyyə Mərkəzinə təsir göstərirdi, çünki dünya miqyasında fəaliyyət göstərən banklar öz kapitalını ya özəl investisiyalar, ya da

özəl kapitalları hesabına qazanmalı idilər. Balanslarını dəstəkləyin və azaldın. Ən əsası, parlament, bankların 2018-ci ilə qədər daha sərt likvidlik qaydalarına riayət etmələri, daha geniş bir risk profilinə sahib olmaları və lazım olduğu kimi təşkilatlanmaları üçün daha yüksək kapital səviyyəsini qurmalarına imkan verən "uğursuz olmayacaq qədər böyük" dəyişikliyini təsdiqləyir. Banklar fəaliyyət göstərə bilmirsə, milli iqtisadiyyat iflas təhlükəsi ilə üzləşməyəcəkdir (The role of financial centres in driving economic growth).

Sürixin ən əhəmiyyətli beynəlxalq maliyyə mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra İsveçrədən və xaricdən varlı müştərilərə göstərilən hərtərəfli sərvət idarəetmə xidmətləri sayəsində başlanıldı. 1950-ci illərin ortalarından etibarən maliyyə sisteminin beynəlxalqlaşması bank mərkəzinin böyüməsini daha da gücləndirməyə kömək etdi. Hal-hazırda banklar, sığorta şirkətləri, digər maliyyə xidmətləri təminatçıları və yenilikçi FinTech və InsurTech şirkətləri Sürix iqtisadiyyatının güclü təkanına qəti şəkildə kömək edirlər.

Banklar və sığorta şirkətləri yerli əmək bazarının əsas sütunlarıdır. Banklar təqribən 50.000, sığorta şirkətləri təxminən 22.000 iş yeri təmin edir (tam zamanlı ekvivalentlərlə ölçülür). Bu, Sürix bölgəsindəki bütün işlərin 7%-ə uyğundur. Bu məbləğə digər maliyyə xidmətləri təminatçıları əlavə edilərsə, Sürix bölgəsindəki hər on işdən biri maliyyə sektorundan asılıdır. İri banklar və sığorta şirkətləri Sürix bölgəsindəki ən vacib işəgötürənlər arasındadır və maliyyə sektorundakı işlərin demək olar ki yarısını təşkil edirlər. Banklar, sığorta şirkətləri və digər maliyyə xidmətləri təminatçılarından ibarət olan Sürix maliyyə mərkəzinin ümumilikdə təxminən 91.000 iş yeri təmin edir (Zurich Financial Center Facts and Figures, 2019/2020).

Yüksək ixtisaslı işçilərin mövcudluğu istənilən iqtisadi mərkəz üçün əsas rəqabət amillərindən biridir. Bu məqsədlə Sürix bankları və sığorta şirkətləri gənc işçilər üçün cəlbedici təlim imkanlarına investisiya yatırırlar. Təklif olunan təlim ticarət və İT şagirdliklərindən, orta məktəb məzunları üçün təqdimat proqramlarından, universitet tələbələri üçün təcrübə və universitet məzunları üçün təlim proqramlarına qədər dəyişir. Ümumilikdə, Sürix bölgəsindəki maliyyə sektorunda təxminən 3500 gənc peşə təhsili alır. Buraya yalnız Sürix Kantonunda təxminən 1300 ticarət şagirdi və 400-dən çox İT şagirdi daxildir (Zurich Financial Center Facts and Figures, 2019/2020).

Təcrübəli tədqiqatlar, yüksək səviyyəli akademik təhsil və peşə təhsili və inkişaf proqramları hamısı maliyyə sektorunun müvəffəqiyyətinə qəti şəkildə kömək edir. Sürixdə və ətrafında təklif olunan yüksək keyfiyyətli təhsil proqramları, yeni peşə və tələbləri əhatə etmək üçün lazımi düzəlişlər daxil olmaqla sənaye və təhsil müəssisələri arasında sıx əməkdaşlıq şəraitində formalaşdırılır və inkişaf etdirilir. Bu, işçilərin peşəkar karyeralarında bacarıq və təcrübələrini artırmağa və yeniləməyə imkan verir.

Sürix müəssisələr üçün olduqca cəlbedici bir yerdir. Bunun bir səbəbi, çox sayda bank və sığorta şirkəti sayəsində daha böyük və ya kiçik müəssisələrin geniş miqyaslı maliyyə xidmətləri, yüksək keyfiyyətli və cəlbedici şərtlərdən faydalana bilməsidir. Ticarət risklərinin xarici hedcinqi və kredit kapitalının mövcudluğu hər hansı bir təşəbbüskarlıq fəaliyyəti üçün həlledici şərtdir. Sürix bölgəsində verilən korporativ kreditlərin ümumi həcminin təqribən 100 milyard İsveçrə frankı olduğu təxmin edilir (10).

Yerli banklar və sığorta şirkətləri bölgədəki bütün cari hesablardan, ödəmə əməliyyatları xidmətlərindən və ixrac maliyyələşdirməsindən tutmuş hər növ fərdi və əmlak sığortaları ilə əlaqəli məsləhət və dəstəyə qədər bütün ehtiyaclarını ödəmək iqtidarındadır. Hər il Sürix ərazisindəki startuplar risk kapitalının təmin edilməsi ilə dəstəklənir, beləliklə bölgənin yenilik mərkəzi və günəş doğma sahələrində iş yaradan kimi davam etməsinə kömək edir.

Sürix yalnız İsveçrənin ən əhəmiyyətli maliyyə mərkəz deyil, həm də böyük beynəlxalq əhəmiyyətə malikdir. İsveçrədəki banklar tərəfindən idarə olunan müştəri aktivləri təxminən 7,2 trilyon İsveçrə frankını təşkil edir ki, bunun da 2,2 trilyondan çoxu İsveçrə xaricindəki özəl müştərilərdir. Bu, qlobal bazar payının 27%-dən çoxuna cavab verir və İsveçrəni beynəlxalq sərvət idarəçiliyində lider halına gətirir. Ümumilikdə, İsveçrə bankları xaricdəki müştərilər üçün ildə 15 milyard İsveçrə frankı dəyərində xidmətlər göstərirlər.Sərhədlərarası bankçılıq beləliklə İsveçrə və Sürix üçün əhəmiyyətli bir ixrac sənayesidir və iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli bir amildir (Zurich Financial Center Facts and Figures, 2019/2020).

İsveçrə sığorta sənayesi əla mövqedədir və güclü beynəlxalq şəbəkəyə malikdir. Sənayə həm də maliyyə bazarı böhranları boyunca çox sabit olduğunu sübut etmişdir. 2017-ci ildə İsveçrənin özəl sığorta şirkətləri tərəfindən təmin edilən iş sayı İsveçrədə 47.000, xaricdə isə 72.000 nəfər təşkil etmişdir.

Rəqəmsallaşmanın irəliləməsi bir çox sənayeni kökündən dəyişdirir. Bank işi və sığorta da burada istisna deyil. Fərdi xidmət vacibdir, lakin rəqəmsal rabitə və paylama kanalları genişlənməkdədir. Bütün bunlar inzibati proseslərin avtomatlaşdırılması, məsləhət xidmətlərində rəqəmsal dəstək və yeni məhsulların yaradılması üçün də eynidir.

Sürix maliyyə mərkəzindəki ayrı-ayrı bankların və sığorta şirkətlərinin gələcək uğurları böyük ölçüdə blockchain texnologiyası kimi perspektivli həllərin mövcudluğu və səmərəli istifadəsi ilə əlaqəli olacaqdır. Bununla birlikdə, bu, əhəmiyyətli, uzaqgörən investisiyalar və cəsarətli fəaliyyətlər tələb edir. Sürix bölgəsi, maliyyə və sığorta texnologiyaları sənayesində (FinTech/InsurTech) yenilikçi şirkətlər üçün dinamik bir mərkəzə çevrilir və bu sahədə İsveçrə cəlb etdiyi startupların sayına görə fərqlənir. Zürih şəhəri və Kantonu və Sürix Bank Birliyi bu inkişafa bir çox ortaq və fərdi fəaliyyət sayəsində dəstək verməyi qərarlaşdırıb (11).

Nəticə

Güclü maliyyə sektoru olan Sürix bölgəsi davamlı investisiyalar sahəsində lider rolunu almaq üçün əla vəziyyətdədir. Uzunmüddətli perspektivdə cəlbedici və rəqabətli bir maliyyə mərkəzi üçün imkanlara yol açdığından bu potensialdan istifadə edilməlidir. Zürih şəhəri və Kantonu və Sürix Bank Birliyi İsveçrə Davamlı Maliyyələşdirmə dərnəyi ilə birlikdə Sürix maliyyə mərkəzində şaxələndirməni təşviq etməyi qərarlaşdırıb.

Sürix bölgəsi həm də yüksək yaşayış keyfiyyəti, hava limanı və ictimai nəqliyyat daxil olmaqla inkişaf etmiş bir infrastruktur və yüksək ixtisaslı işçilərlə çevik iş bazarı ilə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlərin birləşməsi bölgəni dünyanın ən cəlbedici iş yerlərindən birinə çevirir. Gələcəkdə maliyyə və informasiya texnologiyaları sahəsindəki imkanları birləşdirərək və qabaqcıl təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq edərək daha da böyüməyə hazırdır (12).

Ədəbiyyat

1. Global Economic Prospects. (2021). The World Bank. January.
2. Global Innovation Index. (2018).
3. HSBC Expat Explorer Survey.
4. Finansal Piyasalarda Düzenleyici Otoriteler. 2015. TSPB Gösterge, Kış.
5. Silvia Calo, Valerie Herzberg. (2019). The Future of Global Financial Centres after Brexit: an EU Perspective No. 9 Vol.
6. Lannoo, K. (2007). The Future of Europe’s Financial Centres, ECMI Policy Brief No.10, December.
7. The Global Financial Centre Index (GFCI) 29.
8. The role of financial centres in driving economic growth. WORLD ALLIANCE of International Financial Centers, 30 pp.
9. Zurich Financial Center Facts and Figures 2019/2020 edition.
10. www.financeestonia.eu
11. www.geneve.ch
12. www.longfinance.net

Göndərildi: 14.09.2021 Qəbul edildi: 01.12.2021

İÇİNDƏKİLƏR

Çapa imzalanmışdır: 27.09.2021
Kağız formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 7,5 ç.v.
Sifariş: 445

---

https://aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az